

પ્રતાપી મંત્રીચોધના

હૃદયદ્રાવક વધના પરિણામમાં ઉદ્ભવેલા

સંકટસમયે

વડોદરાના ગાયકવાડ રાજકુળે

દીવાન-કુટુંબપ્રતિ

જે મિત્રભાવના રાખી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી હતી

તેના કૃતજ્ઞતાદર્શક

સ્મરણાર્થ

આ લઘુ ઐતિહાસિક પુસ્તક

ધીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ છ. ત્રી. એસ. આઈ.

સેનાપ્તાસખેત સમશેર બહાદુરના ચરણારવિંદમાં ધરતાં

ઋણચુકત થાઉં છું,

આપનો આસાંકિત સેવક,

જ. મુ. જોષીપુરા.

પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના.

આપણા દેશવીર મંત્રીયોષ દીવાન અમરજીની જીવનકથાનું પુસ્તક અમારા ગુજરાત બંધુઓની સમક્ષ મુકતાં અમેને સહેજ આનંદ થાય છે.

નાગર જ્ઞાતિના લાભાર્થે અમારા તરફથી નીકળતા “ ત્રિમાસિક ” પત્રના જે ઉદ્દેશો છે તેમાં નાગર જ્ઞાતિના ઇતિહાસને લગતા વિષયનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે; પરંતુ અઘાપિ, પર્યાંત અમારો તે ઉદ્દેશ જોઈએ તેવી રીતે ફલીભૂત થઈ શકેલો નહિ. આ વર્ષમાં એ ઉદ્દેશ ફલીભૂત થતો જોઈને અમેને તેમજ ઇતર જ્ઞાતિબંધુઓને રુચી થાય એ જો કે કેવળ સ્વભાવિક છે, તથાપિ અન્ય સર્વ દેશબંધુઓને પણ તેથી આનંદની સાથે અભિમાન થયા વિના રહેવાનું નથી. કારણ કે આપણા દેશનાં રત્નો, પછી તે ગમે તે જ્ઞાતિનાં કે ગમે તે ધર્મનાં હોય, આપણાં આદર-ભાવને સંપૂર્ણ રીતે પાત્ર છે એટલું તો નહિ, પરંતુ આપણા દેશ-બાંધવોના ચિદાકાશમાં ઉન્નત ભાવનાઓ સ્ફુરવાવાને પણ તેમની ઈલાજી જીવનચર્યાઓ સાધનરૂપ બની રહે છે. ‘ ત્રિમાસિક ’ પત્રના વ્યવસ્થાપકોએ જેમ આ કાર્ય ઉપાડી લઈને એક જ્ઞાતિના ઇતિહાસ પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, તેવીજ રીતે જો અન્ય જ્ઞાતિઓના અગ્રેસરો પોતપોતાના મહા પુરુષોને લગતા ઇતિહાસ ચથાર્થે સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાને પ્રયત્નશીલ થશે, તો અમેને ખાતરી છે કે, આપણા વાઙમયમાં ઇતિહાસના વિષયને અંગે

લાતી ખોટ ન્યૂનાધિક અંશે દૂર થયા વિના રહેશે નહિ. આ
 રણે જે સર્વ દિશામાંથી પ્રયાસો થવા લાગશે, તેા કોઈક કાળે
 આપણે આખો ઇતિહાસ આપણે તેના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં જાણી
 પકડીશું એટલું તેા નહિ, પરંતુ તેના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થતાં ઉન્ન-
 તંકર મીઠાં ફળો આપવાનો વારો પણ સત્વર આવી જશે એવી
 અમારી દ્રઢ માન્યતા છે.

આ જીવનકથા પ્રસિદ્ધ થાય છે તેા ખરી; પરંતુ જે દીવાન
 અમરજીના કુટુંબના રા. રા. જગજીભાઈ મણિશંકર દીવાને તે પ્રગટ
 કરવામાં જે મહોટી નાણાંની મદદ આપી છે તે જે ન મળી હોત
 તેા “ ત્રિમાસિક ” નો ઉદ્દેશ ફલીભૂત કરવાનો પ્રસંગ હાલમાં
 તેા આવતજ નહિ ! અને તેટલા માટે ઉક્ત સદ્ગૃહસ્થનો નાગર-
 જ્ઞાતિ જેટલો ઉપકાર માને તેટલો થોડો છે. આશા છે કે, સાત્ય-
 શિમાની જાંઘુઓ તથા આપણા દેશના વીરપૂજકો તથા સાહિત્ય-
 કારો અમારા આ અલ્પ પ્રયાસને મહામૂલો ગણી ચોગ્ય સત્કાર
 આપશેજ.

આ સ્થળે અમે અમારી યોજનાનું સ્વરૂપ પણ જતાવી દેશું.
 આ એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી અમે જેસી રહેવાના નથી. અમેએ
 અથવા ધારેલી માળાનો આ પ્રથમ મણકો છે, અને જ્યાં સુધી એ
 પ્રથમ મણકો અંશુલિસ્પર્શ પામી પસાર થાય નહિ ત્યાં સુધી
 બીજા મણકાને સ્પર્શવાનો વારો આવતો નથી. તેા આ માળાને
 પૂરેપૂરી જપવા અર્થે અમારા સુસ વાચકો તથા વિદ્યાવિલાસી
 ગૃહસ્થો આ પ્રથમ મણકાને વધાવી લઈ અમારા પ્રયાસને અધિ-
 ઉદીપિત કરશે એવી અમે યાચના કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકના લેખક રા. રા. જયશ્રીચરાય વિ. પુરોચોત્તમરાય
જોષીપુરા એમ. એ. છે, અને તેમણે કેવળ કોઈ પણ પ્રકારના
અદલાની આશા રાખ્યા વિના આ ઐતિહાસિક લોકપ્રિય જીવનકથા
“ ત્રિમાસિક ” પત્રના વ્યવસ્થાપકોને સોંપી દીધી છે એટલું જ
નહિ, પરંતુ જો આ પુસ્તકની તમામ નકલો ખપી જશે તો
બીજી જીવનકથાઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથો તેમણે નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિથી
જ્ઞાતિસેવાર્થ આપી દેવાની પણ અસિલાયા દર્શાવી છે.

છેવટ, અમે એટલું જ પ્રાર્થીએ છીએ કે, અમારા આ પ્રયાસને
અમારા દેશબાંધવો વિના સંકેતે વધાવી લઈને સાહિત્યસેવા કર-
વાને તત્પર બની રહે.

વિજ્ઞાપક,

બળવંતરાય વિજયરાંકર છાયા.

બી. એ. એલ એલ. બી.

વ્યવસ્થાપક, “ ત્રિમાસિક ”, રાંજકોટ.

પ્રસ્તાવના.

જે આશ્ચર્યચક્ર રાજમંત્રી સમરવીરનું ચરિત આ લઘુ પુસ્તક-
દ્વારા પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે મહા પુરુષનું નામ સુરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં
એટલું તો ચિરંજીવી બનેલું છે કે, કોઈ પણ દેશીય કે વિદેશીય-
વ્યક્તિ તેનાં યશસ્વી કાર્યોની ઉપેક્ષા કરી શકે તેમ નથીજ. પરિ-
ચિત વ્યક્તિનો પરિચય કરાવવો એ જો કે સામાન્યતઃ શિષ્ટાચારથી
વિરુદ્ધ છે, તથાપિ કેટલેક પ્રસંગે તેવી વ્યક્તિનાં અંગોપાંગનું
યથાર્થ આલેખન આવશ્યક થઈ પડ્યા વિના રહેતું નથી. એ ન્યાયે
સુરાષ્ટ્રના રાજરાજેશ્વર જેવા થઈ ગયલા આ કથાના નાયક, ધર્મ-
મૂર્તિ રૂપ અમરજીના સૂક્ષ્મદેહનું તેના સ્કૂલદેહની પ્રવૃત્તિઓદ્વારા
જે અમો યથાશક્તિ ચિત્ર આલેખવાને લોભાઈએ તો તેમાં કશું
આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

આ પુસ્તકાંતર્ગત કથા ઘણાને નૂતનતાવાળી લાગશે નહિ.
પરંતુ અમે આ કથા અમારી નિસર્ગશક્તિ દાખવવા માટે લખી
નથી. સુરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં આ પુસ્તકમાં આવતી
ખીનાઓ હતી અને છેજ; અને અમોએ એવાજ ગ્રંથોને આધારે
આ કથા ગુંથી કાઢી છે, એટલે વસ્તુ પરત્વે અમો ઉત્પાદકતાને
દાવો કરી શકતા નથી. અમે જો કંઈ પણ કશું છે, તો તે એટલુંજ
કે, અમે એ ખીનાઓને ઘટાવી તેમને તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં
વાચકવૃંદ સમક્ષ સુકી દીધી છે. કથાવીરનાં કાર્યોની સમીક્ષા કરા-
વામાં અમોએ તેમના હેતુઓનું નિદર્શન કરાવેલું છે, અને સ્પષ્ટ-
તાની ખાતર અમોએ કારણકાર્ય ન્યાયનું અવલંબન લીધેલું છે.

તથાપિ જો તેનાં સંબંધમાં કશું પણ દોષપાત્ર જણાય, તો તેને માટે અમો અપ્રાર્થિત ક્ષમા યાચી લઇએ છીએ.

આ ચરિત્ર લખી પ્રસિદ્ધ કરવામાં કેટલાક ઉદ્દેશો સમાયેલા છે. પ્રસંગવશાત્ સખેદ લખવું પડે છે કે, આપણું ગુજર્ વાકમય જોઇએ તેટલે અંશે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નામાંકિત વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રોથી સમૃદ્ધ થયવું નથી, અને તેના પરિણામમાં આપણે વાણી-પ્રવાહ કેટલેક અંશે જલહીન પણ દેખાય છે. ઐતિહાસિક ત્રિપથોનું વાચન તથા મનન પ્રોત્સાહક તથા માર્ગદર્શક થઇ પડે છે, અને તેથી જો આ લઘુ પુસ્તક તે દિશામાં અંશ માત્ર પણ ઉપસિદ્ધિ કરાવી શકશે, તો લેખકનો શ્રમ અફલિત થયલો નહિ ગણાય.

આ કથામાં કેટલેક ઠેકાણે ટીપ આપવામાં આવી છે તે કદાચિત્ કોઇ વાચકને અતિરિક્ત લાગે, તો તેને માટે અત્ર જણાવવું ઉચિત થઇ પડશે કે, આ પુસ્તકકથાના વીરપુરુષના માનસદૈહનું અધારણ સંપૂર્ણરૂપે સિદ્ધ કરી આપવાની આવશ્યકતાએ અમોને ટીપ આપવાની ફરજ પાડેલી છે. જે પ્રેરકબળથી શ્રીયુત આગરણનું જીવનનાવ સંસારસમુદ્રના તરંગો ઉપર આરૂઢ થઇ બેઠું હતું, તે નિર્દિષ્ટ કયાં વિના એ મંહા મંત્રીયોધનાં નીતિસૂત્રોનું રહસ્ય યથાર્થ સમજવામાં ન આવે એ સંભવવાળું લાગતાં, અમોએ તેવા ઉન્નતિ-કર સાધનનું પૃથક્કરણ કરવાનું ઉચિત ધારેલું છે. આશા છે કે, અમારા હેથલક્ષ્મી ઇતિહાસાનુરાગીઓ અમારી ઉક્ત પદ્ધતિની પ્રતિ અણુગમો નહિ જતાવતાં ધીર દૃષ્ટિથી તેની ઉપયુક્તતાનો સ્વીકાર કરી લેશે.

મનુષ્ય પ્રયત્ન ગયાંદિત છે; એથી અમોને અમારા આ લેખ રત્ને જે જે સૂચનાઓ આપવામાં આવશે, તે તે તમામનો અમે

સાભાર સ્વીકાર કરીશું. સૌરઠી તવારીખ, વૉટસનકૃત સ્ટેટિસ્ટિકલ એકાઉન્ટ ઑફ જૂનાગઢ, વૉલરકૃત સેટલમેન્ટ રીપોર્ટ, ઇ. સ. ૧૯૦૩માં જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ બાળી ફેલર્સ ઑફ સૌરઠ તથા લોકગીતો અને લોકકથાઓને આધારે આ ચરિત્ર નિયોજાયું છે, અને તેટલા માટે અમે તે ગ્રંથોના કર્તાઓના આભારી છીએ.

આ ચરિત્ર અમેએ ગૂજરાતી ભાષામાં ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં લખેલું હતું, અને તેની ઉપર અમેએ સાક્ષર શ્રીયુત નગીનદાસ પુરપોત્તમદાસ સંઘવી બી. એ. નો ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં અભિપ્રાય લીધો હતો. ઉક્ત સાહિત્ય-સેવકે અમેને આ લેખ પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા અર્થે પ્રોત્સાહિત કરેલા; પરંતુ સંયોગાધિન થતાં અમે તે પ્રમાણે કરી શકેલા નહિ. આજે પંદર વર્ષે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, અને તે માટે અમે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો પાઠ માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી ઉભય ભાષામાં લખાયેલું એક જ વ્યક્તિત્વ ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થતાં કેટલાકને વિસ્મય તો લાગશેજ. પરંતુ આપણા ઇતિહાસથી અપરિચિત ગણાતા આપણા યુરોપીય બંધુઓને એ રીતિથી આપણા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવા ત્રિચારવાતું સુલભ થશે, એવો ઉદ્દેશ કોણ ન રાખે ?

ઉપસંહારમાં, અમારે અમારા ગુર્જર બંધુઓને એક જ યાત્રના કરવાની છે, અને તે એ કે, અમારા જે જે હોયો હોય તે તે સર્વને ક્ષતવ્ય ગણી તેના નિવારણાર્થે અમેને જે ઉપદેશ દેવાનો હોય તે દેવાની તેમણે અચૂક કૃપા કરી બતાવવી-જેઈએ.

જૂનાગઢ.
તા. ૧-૬-૧૫,

જ. પુ. જોષીપુરા.

તથાપિ જો તેનાં સંબંધમાં કશું પણ દોષપાત્ર જણાય, તો તેને માટે અમે અપ્રાર્થિત ક્ષમા ચાચી લઇએ છીએ.

આ ચરિત્ર લખી પ્રસિદ્ધ કરવામાં કેટલાક ઉદ્દેશો સમાયલા છે. પ્રસંગવશાત્ સંબંધ લખવું પડે છે કે, આપણું ગુજર્ વાલમ-ય જોઇએ તેટલે અંશે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નામાંકિત વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રોથી સમૃદ્ધ થયલું નથી, અને તેના પરિણામમાં આપણે વાણી-પ્રવાહ કેટલેક અંશે બલહીન પણ દેખાય છે. ઐતિહાસિક વિષયોનું વાચન તથા મનન પ્રોત્સાહક તથા માર્ગદર્શક થઇ પડે છે, અને તેથી જો આ લઘુ પુસ્તક તે દિશામાં અંશ માત્ર પણ ઇત્તસિદ્ધિ કરાવી શકશે, તો લેખકનો શ્રમ અફલિત થયલો નહિ ગણાય.

આ કથામાં કેટલેક ઠેકાણે ટીપ આપવામાં આવી છે તે કહાચિત્ દોષ વાચકને અતિરિક્ત લાગે, તો તેને માટે અત્ર જણાવવું ઉચિત થઇ પડશે કે, આ પુસ્તકકથાના વીરપુરુષના માનસદેહનું બંધારણ સંપૂર્ણરૂપે સિદ્ધ કરી આપવાની આવશ્યકતાએ અમેને ટીપ આપવાની ફરજ પાડેલી છે. જે પ્રેરકબળથી શ્રીયુત્ત અમરજીનું જીવનનાવ સંસારસમુદ્રના તરંગો ઉપર આડું થઇ બેઠું હતું, તે નિર્દિષ્ટ કયાં વિના એ મહા મંત્રીયોધનાં નીતિસૂત્રોનું રહસ્ય યથાર્થ સમજવામાં ન આવે એ સંભવવાળું લાગતાં, અમેએ તેવા ઉદ્ગતિ-કર સાધનનું પૃથક્કરણ કરવાનું ઉચિત્ ધારેલું છે. આશા છે કે, અમારા દેશલક્ષ્મી ઇતિહાસાનુરાગીઓ અમારી ઉક્ત પદ્ધતિની પ્રતિ અણુગમે નહિ જતાવતાં ધીર દૃષ્ટિથી તેની ઉપયુક્તતાનો સ્વીકાર કરી લેશે.

મનુષ્ય પ્રયત્ન ગર્યાદિત છે; એથી અમેને અમારા આ લેખ પરત્વે જે જે સૂચનાઓ આપવામાં આવશે, તે તે તમામનો અમે

સાભાર સ્વીકાર કરીશું. સૌરઠી તવારીખ, વૉટસનકૃત સ્ટેટિસ્ટિકલ એકાઉન્ટ ઑફ જૂનાગઢ, વૉલકરકૃત સેટલમેન્ટ રીપોર્ટ, ઇ. સ. ૧૯૦૩માં જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ બાળી ફેલ્સ ઑફ સૌરઠ તથા લોકગીતો અને લોકકથાઓને આધારે આ ચરિત્ર નિર્ધારિત છે, અને તેટલા માટે અમે તે અંગ્રેજીના કર્તાઓના આભારી છીએ.

આ ચરિત્ર અમેએ ગૂજરાતી ભાષામાં ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં લખેલું હતું, અને તેની ઉપર અમેએ સાક્ષર શ્રીયુત નગીનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ સંઘવી બી. એ. નો ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં અભિપ્રાય લીધો હતો. ઉક્ત સાહિત્ય-સેવકે અમેને આ લેખ પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા અર્થે પ્રોત્સાહિત કરેલા; પરંતુ સંયોગાધિન થતાં અમે તે પ્રમાણે કરી શકેલા નહિ. આજે પંદર વર્ષે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, અને તે માટે અમે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો પાઠ માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી ઉભય ભાષામાં લખાયેલું એકજ વ્યક્તિત્વ ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થતાં કેટલાકને વિસ્મય તો લાગશેજ. પરંતુ આપણા ઇતિહાસથી અપરિચિત ગણાતા આપણા ચુંદાપીય બંધુઓને એ રીતિથી આપણા મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રો વાંચવા વિચારવાનું સુલભ થશે, એવો ઉદ્દેશ કેાણ ન રાખે ?

ઉપસંહારમાં, અમારે અમારા ગુર્જર બંધુઓને એકજ યાચના કરવાની છે, અને તે એ કે, અમારા જે જે દોષો હોય તે તે સર્વને ક્ષતવ્ય ગણી તેના નિવારણાર્થે અમેને જે ઉપદેશ દેવાનો હોય તે દેવાની તેમણે અચૂક કૃપા કરી બતાવવી જોઈએ.

જૂનાગઢ.
તા ૧-૬-૧૫,

}

જ. પુ. જોષીપુરા.

એક ઉત્તેજક અભિપ્રાય.

તા. ૧૩ ડિસેમ્બર, ૧૯૦૪

ચીનાળાગ, મુંબઇ.

વિદ્યાસૌજન્યવિભૂષિત પ્રિય ભાઇશ્રી જયસુખરાય પુરુષોત્તમ-
રાય જાંધીપુરા,

આપણા ગુજરાતી બંધુઓને સદસિમાનના કારણરૂપ શ્રી જૂના-
ગઢનિવાસી નાગરજ્ઞાતિના અસાધારણ મહારત્નરૂપ કૈલાસવામી
મહામંત્રી શ્રી અમરજીભાઇનું જીવનચરિત્ર જે આપને હાથે લખા-
યું છે તે મેં આદિથી અંત પર્યન્ત વાંચ્યું છે, તે વિષે મારો અ-
ભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:-

સૌરઠ સરકારના, રાજનિષ્ઠાની પરાક્રમ્મ્હાએ પહોંચેલા, નીતિવિશા-
રદ અને સ આમવીર હીમાનના ચરિત્રનો લેખક એક આપ જેવો
સુર નાગર વિદ્વાન્ સુવક હોવાથી જે સંતોષ થાય છે-તે ઉપરાંત
આપ સાક્ષરત્વની ભૂમિ ઉપર પ્રથમ પ્રવેશ કરતા છતાં એક કસા-
યલા સાક્ષરના જેવો અનુભવ ચરિત્રના લેખનમાં દર્શાવી શક્યા છે
તે અધિક સંતોષને આપનાર છે. પ્રત્યેક અંધનો અને લેખનો
માત્રા તેનો ભાવ છે, અને તે ભાવને દર્શાવનાર વાણી તે શરીર છે.
જે ઉભયનો સુઘટિત અને ઓજસ્વી યોગ પ્રાપ્તવચન અને જ્ઞાન
વચનના અદ્ભુત એકીકરણ રૂપ વીરનાયકના ચરિત્રને અનુરૂપ
માપ કરી શક્યા છે તેને માટે આપને અભિનંદન આપવામાં હું
ઇત્ર પ્રોત્સાહન નથી આપતો, પણ નૈસર્ગિક સાનન્દ્યાશ્રય દર્શાવું છું.

પરમેશ્વર આપને આપનો સાક્ષરત્વના અંધનો પ્રવાસ વધારે
શસ્વી અને સુખપ્રદ કરી આપો એવી શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

વિદ્યાપક સ્નેહાધીન

(સહી) નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીના
સપ્રેમ નમસ્કાર.

પત્રાંકિત વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષય	પત્ર	વિષય	પત્ર
ઉપોદ્ઘાત:-.....	૧-૬	રાજા દયાળ બહાદુર... ..	૨૨
પ્રયોજન... ..	૧	ધર્મલાવના:-... ..	૨૩-૨૫
ઇતિહાસ માહાત્મ્ય... ..	૧	હાટકેશ્વરનું મંદિર	૨૪
આપણો ઇતિહાસ	૩	વૈષ્ણવ હવેલી... ..	૨૪
વિભૂતિપૂજા	૫	શુદ્ધાબાવાની પ્રાપ્તિ... ..	૨૪
સુરાષ્ટ્ર માહાત્મ્ય:-... ..	૬-૯	અનુકૂળ સંયોગોનું નિરી-	
નરસિંહ મહેતા તથા અમરજીની		ક્ષણ... ..	૨૫-૨૯
તુલનાત્મક જીવનકથા	૬	અમરજી પોરબંદરમાં આરણ્ય	
અમરજીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	૮	જમાદારના વકીલ	૨૫
અમરજીના પ્રતાપી પૂર્વ-		હસ્તખંડની તત્સમયની સ્થિતિ... ..	૨૬
જો:-... ..	૧૦-૧૫	જૂનાગઢના દરબારમાં ખટપટ... ..	૨૭
નાગરાનું પરદેશગમન... ..	૧૦	સંધનપુરના નવાબની જૂનાગઢ	
રાજા દયાબહાદુર... ..	૧૧	ઉપર ચઢાઈ... ..	૨૭
અમરજીના પિતાનું લગ્ન	૧૨	ગોંડળવાળા કુંભાજીની મધ્યસ્થતા	૨૭
રાજા ગિરિધર બહાદુર	૧૪	રાણપુરની જામીની ઉત્પત્તિ... ..	૨૭
બાળકાળ અને વિદ્યાસઃ-		કુંભાજીએ ઉપલેટા લીધું	૨૮
રોકાર:-... ..	૧૬-૨૦	જગન્નાથ ઝાલાનું ખૂન	૨૮
‘કલમ, કડછી ને બરજી’નું સહસ્ય ૧૭		ઉપર કોટનો કિલ્લો આરબોએ	
રાજા છખીલારામ	૧૮	દબાવ્યો... ..	૨૮
અમરજીની બાળ તથા તરુણ		અમરજીની મહત્ત્વાકાંક્ષા... ..	૨૮
અવસ્થા... ..	૧૯	મંગલાચરણ:-... ..	૨૯-૩૦
કુટુંબ વર્ણન:-... ..	૨૧-૨૩	અમરજીનું પોરબંદરથી જૂના-	

વિષય.

પત્ર

ગદમાં આવવું... ૨૯

ઉપરકાટ છતી નવાખને આપેલો

સતોપ... ૩૦

નવાખ સાહેબની સેવા સ્વીકારી... ૩૦

અમરજીનાં નીતિસૂત્રો:— ૩૦-૩૩

હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય... ૩૦

કાર્યવ્યવસ્થા ... ૩૧

સેવ્યસેવકસંબંધ... ૩૨

અમરજીની દિનજવલ જય—

પરંપરા:—... ૩૩-૬૯

વેશવજનું છતાવું... ૩૩

નિઃસ્વાર્થછુદિના સેવકના ધર્મ... ૩૪

મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ... ૩૫

ખાટવાના શેર ઝમાનખાનનો

પરાજય... ૩૫

કુંભાવાળાને મરદ ને દીલખાની-

આનો 'ધ્વંસ'... ૩૫

કુતિયાળાનું છતાવું... ૩૫

બાવનગરના વક્તસિંહને સાહાય્ય

તથા તલાગની છત... ૩૫

રાજગિરનોની પ્રાપ્તિ ... ૩૬

માંગરોળના શેખમીયાનું બંડ ... ૩૬

સીવ, દીવાસા, મદીઅર અને

ખગસરાના કિશ્તાનું લેવાવું... ૩૬

શેખમીયાનો પરાજય... ૩૬

કુંવરજીનું મરણ... ૩૬

વિષય

પત્ર

કમ્બોધિપતિ રાવ ગોડજી ઉપર

ઉપકાર ... ૩૭

વાઘેરાને શાસિત ક્યાં... ૩૮

ઉના ઉપર ચઢાઈ... ૩૮

મિય તોપચીનું રણમૃત્યુ... ૩૮

શેખતાહિરનું શરણ 'ધવું' ... ૩૮

અમરજી પ્રતિ ઘડ આપેલો દેવ... ૩૯

કુંભાજી તથા મેરનું દીવાનજી

સામે ઐક્ય... ૩૯

કુંભાજી, મેર તથા ગાયકવાડી

સેનાનું ઐક્ય... ૪૦

માલાચંમડી પાસે લડાઈ... ૪૦

જમાદાર સાલમીનનું કેદ થવું... ૪૦

અમરજીએ તે મિત્રત્રમ સામે

કરેલી કૃત્ય... ૪૦

કુંભાજીએ દંડ દીધો... ૪૦

જાસાનો ઘેરા અને બામની-

યોજીનું વશ થવું... ૪૧

અમરજી સામે જૂનાગઢમાં

પ્રપંચ ... ૪૧

દીવાનજીનું કેદ થવું... ૪૧

જમાદાર સાલમીનનું ખન... ૪૨

દીવાનજીનું કેદમાંથી છુટવું... ૪૨

દીવાનકુટુંબજેતપુર ગયું... ૪૨

રણનાથજી ઓગમાં... ૪૨

દીવાનજીની ગેરહાજરીથી જૂના-

વિષય	પત્ર
ગઢમાં વ્યાપેલો અધિકાર...	૪૪
શેખમીયાનું બંડ...	૪૪
નવાબ સાહેબનો પશ્ચાતાપ...	૪૫
અમરજીની સેવાનું સ્મરણ...	૪૫
રાજબક્ષિ-પરીક્ષા...	૪૬
અમરજી પુનઃ મંત્રીપદે...	૪૭
શેખમીયાનું શરણ થવું...	૪૭
સુત્રાપાદાની છૂત...	૪૭
ચાંદ પટ્ટણી ઉપર ઉપકાર...	૪૮
સોમનાથ પટ્ટણીની પ્રજાની	
સંકટમુક્તિ...	૪૮
મંત્રીના ધર્મો...	૪૮
વાઘેરાને શિક્ષા તથા પોષીનાના	
દુર્ગનો ધ્વંસ...	૪૯
નવાબ સાહેબ મોહાબતખાનજીનો	
સ્વર્ગવાસ...	૪૯
નવાબ સાહેબ હુમદખાનજીનું	
તખ્તનશીન થવું...	૫૦
દીવાનજીને સર્વ અધિકારની	
પ્રાપ્તિ...	૫૦
ઝાલાવાડની પેશકશી...	૫૦
ખાટવાના જાગીરદારો તથા વંચ-	
ળીનાના ઘોરીઓનું ઐક્ય...	૫૧
વંચળાનો ઘેરા અને અમદાવાદના	
સુખાની નિષ્ફળતા...	૫૧
અમરજી પ્રીતિની ટોચે...	૫૧

વિષય	પત્ર
પેશા તથા ગાયકવાડનું આક્રમણ...	૫૩
જેતપુરની લડાઈ ...	૫૩
ઉક્ત લડાઈને અંતે મૃતિ ...	૫૪
વાગડપ્રતિ પ્રયાણ ...	૫૫
પલાંસવા તથા કેરિયાનગર સર	
કર્ચો ...	૫૫
બેથાલીનો કિલ્લો જમીનદારત	
કર્ચો ...	૫૫
દીવાનજી સામે મેરઝે રચેલો	
વિષપ્રયોગ, અને અમરજીનું બચી	
જવું ...	૫૫
જીવાજી સ્થામરાવનો પરાજય ..	૫૫
અમરેલીનો ઘેરા ને જીવાજીનું	
શરણ આવવું ..	૫૫
ગાયકવાડ સરકાર શ્રીમંત કૃતેહ-	
સિંહરાવની ચલાઈ ...	૫૬
ઉલટાં દીવાનજીની થયેલી કદર	૫૬
માંગરોળના શેખમીયાનું બંડ	૫૭
અમરજીની પત્નીનું મરણ ...	૫૭
શેખમીયાનું શરણ આવવું ...	૫૭
પોરબંદરના રાજાને કરેલી શિક્ષા	૫૭
દેવડાના મલેકઝાથી મુલાકાતે ત્રાસપાત્ર	
દેવડાનો ઘેરા અને ધ્વંસ ...	૫૮
ગદાળા ઉપર જામનગરના જીવા	
શેઠની ધાડ; અમરજીએ બચા-	
વેલો મિત્ર ધર્મ ...	૫૮
મેવાસાનો ઘેરા ...	૫૮

વિપય પત્ર
 ઉના તથા દેવવાડનું લેવાનું... ૫૮
 પ્રભાશંકર વસાવડનાં પરાક્રમ ૫૯
 નવાળ સાહેબ હામદખાનજીએ
 સ્વીકારેલું આધિપત્ય ... ૫૯
 અમરજી મત્રીપદે સ્થિર રહ્યા... ૬૦
 મેરામણ ખવાસ, કુંભાજી તથા
 પોરબંદરના રાણાનું ઐક્ય... ૬૧
 તે મિત્રસેનાની કુતિયાણા ઉપર
 ચડાઇ ... ૬૧
 અમરજીની અસ્થિતિ સામે કૃત્ય... ૬૧
 મેરનો પ્રપંચ... ૬૨
 પાંચપીપળાની લડાઇ... ૬૨
 મેરની મદદે ગાયકવાડી સેના... ૬૩
 અમરજીની પુઠે ગાયકવાડી સેના ૬૩
 ગાયકવાડી સેના અતે પાછી
 વળી... ૬૪
 દીવાનજીએ પોરબંદરના રાણાને
 કરેલી શિક્ષા... ૬૪
 ઠાકાનું મગણું જૂનાગઢના
 તાબામાં ... ૬૪
 અમરજીની અધીશ્વરતા... ૬૪
 સેવા-ધર્મની સમાપ્તિ... ૬૫
 દીવાનજીના શત્રુઓ ઠંડા થઇ
 ગયા... ૬૫
 નવાળ સાહેબનો ગોડગમ
 મુકામ... ૬૬
 જીએ રમેશો પ્રપંચ... ૬૬

વિપય પત્ર
 અમરજીનું દોળીના તહેવારોમાં
 જૂનાગઢ વિશે આગમન... ૬૭
 ત્યાં તેમનું દગાથી થયેલું ખૂન... ૬૭
 મત્રીવધનાં ફળ... ૬૮-૭૧
 અમરજીના કુટુંબની મદદે ગાયકવાડ
 તથા સિંધિયા... ૬૯
 અમરજીપુત્ર રઘુનાથજી મત્રીપદે, ૬૯.
 શ્રી. ગાયકવાડ સરકારે દીવાન-
 પુત્ર રણછોડજીની કરેલી કદર... ૭૦
 મિત્રધર્મનો વિજય... ૭૧
 ઉપસંહાર:— ... ૭૧
 પરિશિષ્ટ બ; દીવાનજીનાં
 યશોગ્ગાન:— ... ૭૩-૮૭
 કવિત પહેલું... ૭૩
 “ બીજું (દીવાનજીની તોપો.
 નું વર્ણન)... ૭૩
 “ ત્રીજું (હામદખાનજીના
 રાત્નારોડજીને લગતું). ૭૪
 “ ચોથું (દેવડાના ખ્વંસને
 લગતું)... ૭૫
 “ પાંચમું (અમરજીનાં પરાક્રમો) ૮૦
 છપ્પથ... ૮૪
 કુંડળિયા... ૮૫
 દુહો... ૮૫
 કુંભાજીને ઉદ્દેશતા દુહા... ૮૬
 પરિશિષ્ટ. વ (દીવાનજી-વિષયક
 કેટલીક લોક-કથાઓ... ૮૮-૯૦

શ્રી.

પરમરાજલક્ષ્મી યુદ્ધવીર,

દીવાન અમરજી

કવિત.

કેશરિ જ્યોં બાઘનમેં, બાસંગી જ્યોં નાગનમેં
વસંત રાગરાગનમેં, કહત કવિ આનેહે;
અર્ક જેસેં જોતનમેં, નરમાદા મોતીનમેં,
દાહન સલોતનમેં, પારથ જ્યોં બાન હે;
મદ્રંગ ગાહનમેં, ગરુડ જ્યોં વાહનમેં,
અકવર જ્યોં સાહનમેં, રૂદ્રકે સમાન હે;
અન્નદાન દાનનમેં, પ્રભુનામ ધ્યાનનમેં,
ए ते ज्युं दीवाननमें, अमरजी दीवान हे.—लोकगीत.

સાક્ષરમણિ અને આપણી આ કથાના નાયકના વીરપુત્ર
ઉપોદ્ધાત રણુછોડજી દીવાનના શબ્દોમાં હું એ
કાંઈ પ્રારંભમાં કહું તો તે એટલુંજ

છે કે, “મારા સ્વદેશ પ્રત્યે પ્રેમની મનોવૃત્તિથી ” આકર્ષાઈ હું
આ સ્થળે આપણા મુરાબ્દના ઇતિહાસમાં અમરત્વ પામી ગય-
લા નરવર વિષે ઘટતા બે બોલ લખીશ. સ્વદેશવત્સલ મનુષ્યને
પોતાના દેશનો ઇતિહાસ વાંચવામાં અત્યંત આનન્દ પડે છે એ
વાત સુવિદિત છે. ઇતિહાસનો અર્થ વાર અને વર્ષ સાથે થતું સુખ્ય
સુખ્ય વૃત્તાંતોનું દિગ્વિષ્ટ નથી થતો; પરંતુ જે દેશની કથા જેમાં
કહેવામાં આવતી હોય તે દેશના રાજકર્તા, તેના સુખ્યસુખ્ય

મંત્રીઓ, તેમનાં નીતિસૂત્રો, પ્રજાગણના આચારવિચારો ઇત્યાદિ મનુષ્યપ્રકૃતિને લગતા અત્યેક વિષયનો તેની વિષે સમાવેશ થઈ જાય છે. ઇતિહાસ કેવળ સંખ્યાવાચક શાસ્ત્ર નથી. તેમાં રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન વ્યવહારમાં અતિ ઉપયોગનું થઈ પડે છે. વર્તમાનકાળના હથોડાવડે ભૂતકાળની ઐરણ ઉપર ઘડાયેલા ભવિષ્યજીવન-પ્રવૃત્તિમાર્ગ જેટલે અંશે સામાજિક ઉન્નતિનું સાધન થઈ પડે છે, તેટલે અંશે તૂટિત, કેવળ કાર્યસાધક નીતિ ઉપયોગી કે વિજયવત નીવડતી નથી. અખંડિત પ્રવાહવાળી નદી જેમ પોતાની આસપાસના પ્રદેશને સમૃદ્ધિયુક્ત રાખી શકે છે, તેવીજ રીતે ત્રણે કાળના ઇતિહાસને સાંધનારી નીતિ જો અખંડિત હશે, તો તેના વડે શાસિત થયેલા દેશ ઉન્નત થયા વિના રહેવાનો નહિજ. ઇતિહાસ મનુષ્યની સામાજિક, માનસિક, નૈતિક, આર્થિક ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓનું ભાન કરાવે છે. તે એક દર્પણ રૂપ છે. કેવા કેવા સંયોગોમાં કેવા કેવાં મનુષ્યો મુકાયલાં હતાં, અને કેવા કેવા પ્રસંગે તેમણે કેવાં કેવાં કાર્યો કરી જતાવ્યાં હતાં, એ સર્વ જાણતોનાં પ્રતિબિંબ તે દર્પણવિષે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કારંણકાર્યનો સંબંધ જતાવી ઇતિહાસપાત્ર ગણાતી ખીનાઓને વિવેચનપુરઃસર વર્ણવી જતાવવી એ કામ ઇતિહાસ-કારનું છે. અત્યેક પાત્રને ન્યાય આપવો એ તેનો પ્રથમ ધર્મ છે. નૃપતિની સ્તુતિ કરવામાં તેના મંત્રીને, અને મંત્રીની સ્તુતિ કરવામાં તેના ભૂપતિને અન્યાય આપવો, એ કોઈ પણ સમદર્શી લેખકનો ધર્મ નથી. વળી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કોઈ પણ ખીના પરત્વે અભિપ્રાય બાંધતી વેળા, જે દેશકાળમાં તે બીના જની હોય તે દેશકાળને યજ્ઞ દ્યુત્તેમાં સમજાવતી જરૂર છે; કદરણ કે તે વિના કોઈ પણ ઇતિહાસકાર ખરી તુલના કરવાને સમર્થ ગણાયો નહિ.

એદ્યુક્ત વાત તો એ છે કે, આપણી સાંપ્રતકાળની વિદ્યાસં-
 પ્રાપ્તિ કરવાની રીતિ ઘણે ભાગે અપૂર્ણતાથી ભરેલી છે. આપણી
 શાળાઓમાં સ્વદેશીય ઇતિહાસ પ્રતિ જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાતું
 નથી. વિદેશીય ઇતિહાસ ઉપર જોઈએ તેના કરતાં અધિક લક્ષ
 અપાય છે. માનવપ્રકૃતિની લીલા જહુરંગી છે એ વાત ખરી;
 પરંતુ એ માંયા પોતાની લીલા સર્વ દેશોમાં એકસરખી રીતે
 વારાફરતી ફેળાડતી આવી છે. મનુષ્યને આવશ્યક ગણાતું
 જ્ઞાન-વિશેષતઃ લૌકિક જ્ઞાન હરકેઈ દેશના ઇતિહાસ-
 માંથી મળી શકે તેમ છે. તો પછી આપણા દેશ કે જેની સંસ્કૃતિ
 પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે, અને જેનો ઇતિહાસ વિવિધ ધર્મના,
 વિવિધ પ્રકૃતિના રાજાઓ, મંત્રીઓ, યુદ્ધવીરો, સાહિત્યકારો અને
 કળાકુશળ વ્યક્તિઓનાં પરાક્રમોથી ભરપૂર છે, તેને ગોણપદ આપી
 કેવળ અન્ધ દેશોના ઇતિહાસના પૂજારી બની રહેવું એ શું
 ઇષ્ટ કે હિતકર છે ? સામાજિકદૃષ્ટિએ જોતાં આ સ્થળે એટલું પણ
 લખવું પડે છે કે, આપણા દેશનો ઇતિહાસ જોકે અઘાપિપર્વન્ત
 વિદેશીય ઇતિહાસની ઢળે લખાયેલો નથી, અને તેના પરિણામમાં
 તેવા વિદેશીય ઇતિહાસમાંથી આપણને નવી નવી લાગે તેવી વાતોનું
 જ્ઞાન જોકે મળી આવે છે, તથાપિ આપણે એટલું તો જૂલવાનું
 નથીજ કે, આપણા ઇતિહાસ-આપણા જીવનપ્રવૃત્તિમાર્ગ ઘણાજ
 પ્રાચીનકાળથી ઘડતો આવેલો છે. આપણા પૂર્વજોને અનેક પ્રકારના-
 અન્ય દેશોને ન થયા હોય તેવા-અનુભવો થયેલા છે; આપણા
 સમાજજીવનની ઘટનાં અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનોના પરિણામમાં
 થવા પામેલી છે; અને આપણી ધાર્મિક, સાંસારિક અને રાજકીય
 સંસ્થાઓએ કાળચક્રને અધિન રહી જહુરંગીપણું દાખવતાં પોતા-
 પોતાની સ્થિતિસ્થાપકશક્તિ ત્યજી દીધેલી નથી. હા ! પરંતુ ઉડા

ઉતરી સર્વશ્રાહી દષ્ટિ રાખી કોણુ વિલોકે છે ? પાણુ વાળી કોણુ
 જુવે છે ? આપણા પૂર્વજ કોણુ હતા અને કેવા હતા, એ
 વાતથી આપણે કેવળ અજ્ઞાત છીએ ! ગ્રીસદેશમાં પ્લેટો તથા
 એરિસ્ટોટલ જેવા તત્ત્વજ્ઞો થઈ ગયા છે; ઍલેક્ઝાંડર જેવા પ્રતાપી
 થોધો થઈ ગયા છે; અરે, ક્રીસમાં નેપોલિયન જેવો મહાવીર થઈ
 ગયો છે; એવી એવી વિદેશીય વાતો જાણવામાં તથા તે વિષે વિચાર
 ચલાવવામાંજ આપણે ઉલટા આપણી કૃતકૃત્યતા લેખીએ છીએ !
 આ રીતિ કંઈ ઓછી લજ્જાકર નથી. ‘ ધરખાળીને તીર્થ
 કરવું ’ એ લોકલોકિત અનુસાર આપણા પોતાના મહાન્
 પુરુષોનાં પરાક્રમોનો લોગ આપણે આપણા પોતાના હાથથી
 કેવળ વિદેશીય મનુષ્યોનાં યશોગાન રૂપી યજ્ઞભૂમિકા ઉપર આપવો
 એ વાત કોઈ પણ પ્રકારે પ્રશંસાપાત્ર નથી. આ ઉપરથી એમ
 સમજવાનું નથી કે, વિદેશીય ઇતિહાસ આપણને કશું નવું શીખવ-
 તો નથી. વિદેશીય ઇતિહાસ પણ જ્ઞાન આપી શકે તેમ છે; પરંતુ
 વિદેશીય સમાજભાવનાથી આપણે સામાન્યતઃ અપરિચિત
 હોઈએ છીએ, તેથી આપણે જેટલી સરલતાથી આપણા
 પોતાના દેશના ઇતિહાસમાંથી આવશ્યક જ્ઞાને મેળવી શકીએ
 છીએ, તેટલી સરલતાથી તેવા વિદેશીય ઇતિહાસમાંથી
 મેળવી શકતા નથી. આપણા પિતૃદેશ ભરતખંડના વિવિધ
 ભાગોમાં જે જે યશસ્વી મનુષ્યો થઈ ગયાં છે, તે તે સર્વની
 જીવનકથાઓનો યથાર્થ અભ્યાસ કરવાનો તે તે પ્રદેશની પ્રજાનો
 ધર્મ છે; કારણ કે વંશપરંપરાથી બંધતા આવતા આપણા માનસ-
 દેહનું વાસ્તવ સ્વરૂપ આપણે તેમનામાંથી જોઈ શકીએ છીએ.
 આપણા દેશનો ઇતિહાસ એટલે આપણા મહાત્માઓનાં જીવન-
 ચરિતોનો સંગ્રહ; આપણા દેશનો ઇતિહાસ એટલે આપણા

પૂર્વજ્ઞેની પ્રકૃતિ તથા પ્રવૃત્તિને સાધક વા 'આધક' થઈ પડેલા સંયોગોનું પૃથક્કરણ; આપણા દેશનો ઇતિહાસ એટલે, એક રીતે કહીએ તો, આપણી પોતાની વ્યક્તિનું સ્પષ્ટીકરણ. મહાત્માઓનાં શુભોનાં યશોગાન કરવાં એ વિભૂતિપૂજનનું લક્ષણ છે; અને વિભૂતિપૂજન જનસ્વભાવને ઉન્નત કરનારી છે. સ્વકલ્યાણ કે પરકલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યે, તેટલા માટે, તે પૂજાવિધિનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. આદર્શરૂપ વ્યક્તિનું પૂજન કરતાં કરતાં મનુષ્ય કાળક્રમે તદ્દાકાર થઈ જાય છે, અને અંતે પોતેજ આદર્શરૂપ બની રહે છે.

આ સંસારમાં વિવિધ પ્રકારનાં મનુષ્યો થાય છે. કેાઈ આચારમાં અનુપમ તો કેાઈ વિચારમાં અધમ હોય છે. કેાઈના વિચાર શ્રેષ્ઠ તો કેાઈના આચારમાં નિષ્કૃણતા. આવા પ્રકારનો પ્રકૃતિભેદ હોઈને આચાર વિચારનું યથાર્થ પૃથક્કરણ કયાં વિના આપણે કેાઈપણ મનુષ્યના સદસદ્ગુણ વિષે કંઈપણ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. ઉત્ક્રાન્તિનિયમાનુસાર પ્રત્યેક દેહધારી પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરે છે, અને તેથી માનવ-શક્તિ દિનપ્રતિદિન ભિન્નભિન્નરીતે ભિન્નભિન્ન પૃથ્વી-વિભાગોમાં ભિન્નભિન્ન કાળમાં વિકાસતી જાય છે. સંસ્કારી મનુષ્યોનાં નામ ઇતિહાસની અમરપોથીમાં રહી જાય છે. તેવાં મનુષ્યોનાં કર્મોના અમરણાર્થ તથા લવિષ્યનો પ્રજના ઉદ્દીપનાર્થ સ્થળે સ્થળે ક્રીતિ-સ્તંભો સ્થાપવામાં આવે છે, અને તે સ્તંભો આપણી માનસદૃષ્ટિને ઉચ્ચગામી કરે છે. આવાં મનુષ્યોને માટે વિચાર કરો. તેમની કર્તવ્યપરાયણતાની ઉપરથી તમે તમારું કર્તવ્ય શું છે તે સમજ કરી જતાવવાને પ્રયત્ન કરો. તેમનામાં માનવઅંશ હોતો, કે દેવ-અંશ હોતો કે આસુરઅંશ પ્રધાન હોતો, તે વાત ઉપર ધ્યાનશીલ થઈ મનન કરો. સામાન્ય જનસમાજનું લવિષ્ય સૂધારવામાં કે

ગગાડવામાં તેમની બુદ્ધિ કેટલે અંશે વિભાગી થઈ પડી હતી, તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા પ્રતિ જરા લક્ષ આપો. તેઓ મૃત્યુલોકના વાસી હતા. તેમનામાં અપૂર્ણતા પણ હશે. તેમનો તથા તમારો સ્વભાવ સામાન્યતઃ એકજ કોટિનો હોવા છતાં તેઓ ધીર, વીર અને સ્વાત્માર્પણ કરનારાઓ કેમ નીવડી શક્યા તે વિષે વિચાર કરવાને તેમની જીવનકથાની દિશામાં જરા દૃષ્ટિપાત કરો. તેઓ પોતાના કુળને મધિ સમાન હતા, નગરને અલંકાર સમાન હતા, દેશને દેવ સમાન હતા, અને સમસ્ત માનવજાતિને પોતાના સ્વર્ગીય-સ્વભાવની મૂર્તિ સમાન હતા. ગમે તો તેમને માનવીઓ કહો; ગમે તો તેમને દેવતાઓ કહો; પરંતુ એટલું તો નિઃસંદેહ કે, તેઓ આપણા કરતાં ઉચ્ચ પ્રકૃતિના હતા, અને તેમનાંજ નામ અમર રહી ગયલાં છે; જીવનાં તો નહિજ.

પૌરાણિક સમયથી સુપ્રસિદ્ધિ પામેલા આપણા પવિત્ર અને સુરાષ્ટ્રમાહાત્મ્ય.

પહાડી સુરાષ્ટ્રમાં અનેક મહાપુરુષો તથા મહાત્મીઓનો જન્મ થયેલો છે. જે દેશમાં પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ રાજાનું પદ લોગવી અન્તે વિદેહ થયા છે; જે દેશમાં કાલયવન જેવો દેવશત્રુ ગળી ભરમીભૂત થઈ પરમ કીર્તિને પામી રહ્યો છે; જે દેશમાં રાણકદેવી જેવી સતી રાણીએ આત્મ-પવિત્રતાનું પાલન કરવામાં પોતાના ગ્રાણીની પણ તમા રાખી નથી; જે દેશમાં ભક્તશિરોમધિ પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતા થઈ ગયા છે; અને જે દેશમાં અનેક ધર્મપ્રચારકો, ભક્તો, કવિઓ, અને ચોધા પોતપોતાની ઉદાત્ત જીવનચર્યાથી ઉચ્ચપ્રકૃતિને પામેલા છે; એવા દેશનાં બાળકોને તેવાં યશોધની 'મનુષ્યોનાં જીવનો ગર્વ લેવાને કારણભૂત શું નહિ થઈ પડે?

જે સુધિધિર પુરૂષને માટે અત્ર આપણે વિસ્તારથી હવે પછી
 બોલનાર છીએ તે પ્રતાપી વીર, ખરેખર, આ ભૂમિનું એક અમૂ-
 લ્ય રત્ન છે. સ્વદેશ સેવા કરવામાં પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ પ્રત્યેક
 વ્યક્તિએ કેવી રીતે કરવો જોઈએ, એ વાતનું ઉદાહરણ તેનું ચરિત
 પૂરું પાડે છે. એ મહાપુરૂષ એકનિષ્ઠાથી રાજલકિત કરનારાઓ-
 ને એક આદર્શરૂપ થઈ પડે તેમ છે. ભૂતકાળમાં થયેલા પરાક્રમી
 પુરૂષો વિષે ન બોલતાં આપણે સુખેથી સાલિમાન કહી શકશું જે,
 સાંપ્રત ઇતિહાસમાં જેમ મહેતા નરસિંહ પોતાની માનસિક
 તથા ધાર્મિક શક્તિવડે સુરાષ્ટ્રના અખિલ જનસમાજને અત્યંત
 ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે, તેમ જ આપણી આ કથાના નાયક
 સુહૃદવીર દીવાન અમરજીએ તેજ દેશની તેજ પ્રજાને પોતાની શારી-
 રિક, માનસિક તથા ધાર્મિક શક્તિવડે તેવાને તેવા ઉપકારની નીચે
 સજાને માટે દાબી દીધી છે. નરસિંહ મહેતાએ જેમ નિવૃત્તિમાર્ગ
 ગ્રહણ કરીને જીવનસાહચર્ય પ્રાપ્ત કરેલું છે, તેમ રાજર્ષિ અમર-
 જીએ પ્રવૃત્તિમાર્ગી જનીને અતિ શ્રમસાધ્ય ગણાતું જે વિશુદ્ધ રાજ-
 બકતત્વ તે સંપાદન કરેલું છે. એકે જ્યારે શ્રોકૃષ્ણની સેવા વડે
 વૈષ્ણવસંપ્રદાયના અનુયાયીઓને ઉપકૃત કર્યા છે, ત્યારે આ બીજા
 પુરૂષે પોતાની અનન્ય રાજસેવાવડે અને રાજકાર્યકુશળતાવડે
 જૂનાગઢની ગાદી ઉપર વિરાજતા હાલના અખિલ બ્રાહ્મી કુળને
 તથા તેની પ્રજાને રાજલકિત કેમ કરવી એ વિષયને લગતું શિક્ષણ
 આપી, જનસમાજના પ્રતિનિધિરૂપ ગણાતા વર્ગને પણ અતિ
 ઉપયોગી નીતિસૂત્ર સ્વાત્માર્પણ કરી તે દ્વારા ઉપદેશી દીધું છે. એકે
 ધર્મક્ષેત્રમાં તો બીજાએ રણક્ષેત્રમાં પોતાનો વિજયધ્વજ ફડકડાવ્યો
 છે. પહેલાએ જ્યારે અખિલ વિશ્વના સ્વામીને “ સુખદુઃખ
 મનમાં ” ન આણી ચરણ જઈ રહેવાનો આપણને બોધ આપ્યો

છે, ત્યારે આ બીજા વીરે આર્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઈશ્વરનો અંશ જેમાં રહેલો છે એવા લોકપાળ-નૃપતિનું હિત કેવી રીતે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને પણ સાચવવું એ વાતનો પદાર્થપાઠ પોતાના આચરણથી આપી બતાવ્યો છે. અર્થાત્, સેવ્યની સેવા સેવકે કેવી રીતે કરવી એ વિષય પરત્વે આપણા આ ઉભય દેશવીરોની જીવનચર્યા દ્રષ્ટાંત રૂપ ગણી શકાય તેમ છે. આપણી આ કથાના નાયક અમરજી છે. પશ્ચિમ દિશામાંથી ઉદય પામતી શુકલપક્ષની અંદ્ર-દેખાંશની પેઠે ધીમેધીમે વૃદ્ધિ પામતી જતી, અને અંતે પૂર્વમાં દેખાતા સુખદ પૂર્ણિમાના સુધાકરની સમાન પૂર્ણકલાએ પહોંચતી જેની જીવનકલાઓ આપણા ચિત્તક્રમુદોને પ્રકુલિત કરી સુદિત કરી દેછે; જેનું આશા, ઉદય અને ઉત્સાહના ચટક આપનારા તરંગોથી પ્રગતિમાં સુકાયણું તારૂણ્ય પુરૂષાર્થસાધક તરવે-બુદ્ધિ અને શૌર્યના અંકુરોથી અલંકૃત થયણું છે; જેના વિવેકભર્યા વિચાર તથા ઉચ્ચા ભિન્નપાત્રકત ભગીરથ પ્રયત્નો નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિના નિર્મલ જલવડે પાવન થઈ પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી પણ પ્રથંસા-માનને પામેલા છે; જેની અનન્ય સ્વરાજનિષ્ઠા અને હૃદયશુદ્ધિએ વિદેશીય પ્રભાના ચિત્તને પણ હરી લીધાં છે; એવા સમરવીર, પરોપકાર કરવાની સહૃદયતાથી પ્રેરાયલા પૂજ્ય પુરૂષને માટે વાણીવિલાસ કોણ નહિ કરે? તેની પ્રતિ સંપૂર્ણ આદરભાવથી કોણ નહિ વિલોકે? તેમના આચારવિચારને અનુકરણીય કોણ નહિ ગણે? તે એક મહાન્ નર હતા. એક મહારથીની પેઠે રણંગલમાં રમનાર, પોતાના માણની બણી તુચ્છદષ્ટિએ વિલોકનાર, સ્વીકારેલી સેવાના ધર્મ સમજનાર, શરણાગત શત્રુની પ્રતિ મિત્રભાવથી રહેનાર તેઓ એક ઉદારચિત્ત પુણ્યાત્મા હતા. કર્તવ્યકેન્દ્ર બણી જ સર્વદા તેમની દૃષ્ટિ રહેતી રાજદ્વારમાં કે શત્રુના સમુદાયમાં તેમનો પ્રભાવ, સર્વપ્રકારે

સમાન જ હતો. સુયોધને ઉચિત ગણાતી હૃદયની કઠોરતા, સેવકને યોગ્ય નમ્રતા, મંત્રીને યોગ્ય વિચારણા, મનુષ્યને યોગ્ય ધર્મ-પરાયણતા અને નાગરતાદર્શક દૃશ્યતા ઇત્યાદિ સદ્ગુણ-સુમનની માલાવડે તેમનો કીર્તિદેહ અલંકૃત થયલો છે. જે નરેશનું અન્ન ખાધું તે નરેશની યથાશક્તિ સેવા કરવી એ તેમનો મુસિદ્ધાંત હતો. *રાજભક્તિ તેમને રોમેરોમ બ્યાપી રહી હતી. પોતાના પૃથ્વીપગના અન્નદાતા તરફથી પોતાનું અપમાન થતું તોપણ તેઓ તે સહન કરી રહેતાં હતા. કેવો દાસધર્મ ! પોતે પોતાનો ધર્મ બળવે છે એ વિચારના રસમાધુર્યમાં તેઓ પોતાના દુઃખપ્રદ અનુભવોની કટુતાને બૂકાડી વીસરી જતા હતા. તેમની આત્મ-દૃઢતા, કપટ-હીનતા, નિર્લોભતા વગેરે એવી તો ઉચ્ચકોટિની હતી કે, તે સર્વના એકત્રિત બળવડે તેમનું નામ નિઃકલંક પ્રભાના પુંજથી અઘાપિ-પર્યન્ત પ્રકાશી રહેવા પામ્યું છે. આત્મપ્રત્યય, સ્વાભિમાન, આત્મ-ત્યાગ વગેરે પુરુષાર્થસાધક ગુણોની ભાવનાઓથી તેમનું જીવન-જ્યોતિ સદા ઉદ્દીપિત રહેતું હતું. આવા આપણા વિચારમાં શુદ્ધ, આચારમાં શુદ્ધ દીવાનઅમરજીને હવે આપણે વિસ્તારથી વર્ણવીશું. તેમના પિતૃભક્ત પુત્ર વીરકવિ રણછોડજીની અતિશયોક્તિયુક્ત કથાચિત્ર ગણાય તેવી, પરંતુ સુપુત્રની પ્રેમાળ અને આદરભાવાદ્રૂ વાણીમાં કહું તો, હવે આપણે " એક અમરેશ અમરેશ સમાન " વિષે વાણીપ્રવાહ પત્રપટ્ટ ઉપર ચલાવીશું.

* અઘાપિ પર્યન્ત કેટલાક સ્થળના નાગરો ભોજનનાંતે મચ્છણ દીધા બાદ ' અમ્રદાતા મુસી મંવેત્ ' એટલા સખ્દો બોલી પોતાના સ્વામીની બોલ-બાક્ષા ઇચ્છીનેજ પાટલા ઉપરથી ઉભા થાય છે.

શ્રીયુત અમરજી કે જેણે પોતાનું નામ સમસ્થેત્રમાં કમ્ભ
 અમરજીના પ્રતાપી પૂર્વજો. કસીને અમર કરી મુક્યું છે તેમના
 પિતાનું નામ કુંવરજી હતું. તેઓ
 વડનગરના નાગરગૃહસ્થ અવટકે નાણાપટી હતા. વૃદ્ધનગર કે જે
 નાગરપ્રાદ્યલુપ્તિનું મહોદ્ધ મથક હતું તે ત્રૂટયા પછી નાગરોએ
 પરદેશગમન કર્યું હોય એવું લાગે છે. નાગરોના આ પરદેશગમન
 કરવાના મહાપ્રયાસના પરિણામમાં તેઓ પોતાના બાહુ તથા
 છુદ્ધિના બળવટે ગૂજરાત-સુરાષ્ટ્રના વિવિધ રાજ્યોના દરબારમાં
 પોતાના પગ ઘાલી શક્યા હતા, અને તે એટલે સુધી કે, રાજ્ય અને
 નાગરજ્ઞાતિ એકબીજાથી જુદાઈ ધરાવતાં હોય એવું કલ્પી પણ ન
 શકાય. ઠાંગે માર્યાં જેમ પાણી જૂઠાં પડતાં નથી, તેમ હરકોઈ
 રાજ્યમાં જે નાગરો પ્રતિ દ્વેષ થઈ આવતો હતો, તે તે પણ માત્ર
 અલ્પકાળ જીવી તુર્તજ પુનઃ સ્નેહના રૂપમાં પરિણમી જતો હતો.
 સુરાષ્ટ્રનો અર્વાચીન ઇતિહાસ, વસ્તુતઃ, નાગરજ્ઞાતિનો જ ઇતિહાસ
 છે; કારણ કે હાલમાં જે જે રાજ્યો સુરાષ્ટ્રમાં (કાઠિયાવાડમાં)
 આવેલાં છે તે તે લગભગ લગભગ રાજ્યોની રચના અને અભિવૃદ્ધિ
 તથા તેમને તેમના અર્વાચીન સ્વરૂપમાં મુકવા માટે કરવામાં આવેલી
 લગભગ લગભગ પ્રવૃત્તિઓમાં નાગરયોધો, નાગરમંત્રીઓ વગેરેનાં
 હાથ હોય એવું ઇતિહાસની પક્ષપાતશૂન્ય પરીક્ષા કહી આપે છે.
 ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે વૃદ્ધનગર ત્રૂટયા પછી નાગર કુટુંબો સિન્ન-
 સિન્ન દિશામાં પરવરી, ક્ષાવતું આબુ તેમ વસી ગયાં; અને તેઓ કેવ-
 ળ સ્વાશ્રય ઉપર આધાર રાખનારાં હોઈને પોતાના ઉદ્યમવડે પોતાનાં

હાલમાં જે પ્રદેશને કાઠિયાવાડ કહેવામાં આવે છે તેનું નામ સુરાષ્ટ્ર છે.
 વસ્તુતઃ કાઠિયાવાડ નામનો અમુક એક ભાગ છે અને તેમાં કાઠીઓની વસ્તી છે.

મૂળ ઉંડાં ઘાલી ગેઠાં. વૃદ્ધનગર (વડનગર) ભાંગતાં એક જથ્થો પાંટણ, કેટલો લણી ઉતરી પડ્યો; જીને દક્ષિણ દિશામાં ગૂજરાત વિષે પરવર્યો; અને ત્રીજો સુરાષ્ટ્ર કહેતાં કાઠિયાવાડમાં ઉતરી ગયો. આ પ્રમાણે ભાગનાસ થઈ તે સમયે નાગરોનાં કેટલાંક કુટુંબ ભાવનગર પાસેના તલાબમાં જઈ વસ્યાં હતાં. અમરજીના પૂર્વજ લાલામાંડણ વડનગરથી તલાબમાં આવેલા, અને ત્યારબાદ તેમના ઠાઇ વંશજ માંગરોળ વિષે જઈ રહ્યા હતા. અમરજીના પૂર્વજમાંથી કોણ ક્યારે માંગરોળમાં જઈ વસ્યા તે સંજ્ઞામાં હજી કશું પણ નિશ્ચિત જણવામાં આવી શક્યું નથી. પરંતુ નાગરોનાં નિવાસ-સ્થાનેને લગતાં વૃત્તાંત તપાસતાં મેલૂમ પડે છે કે, નાગરોએ વડનગર છોડ્યા પછી પ્રથમ નિવાસ સમુદ્રસમીપસ્થ પુરોની વિષે કરેલો હોવો જોઈએ, અને ત્યારબાદ જેમ જેમ તક મળતી ગઈ હશે તેમ તેમ તેમણે પોતાની કુશાશ્રયુદ્ધિના બળથી સુરાષ્ટ્રની અંકરના ભાગમાં જઈ નિવાસ કર્યો હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ ઉદયમ કરવા અર્થે તેઓ જ્યારે જ્યારે જ્યાં જ્યાં ગયા છે, ત્યાં ત્યાં તેમણે નિવાસ કરી રહેવાનું પસંદ કરી લીધેલું છે, એવું નાગરોના ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કહી આપે છે; અને તેટલા માટે નાગરો સ્વભાવથી જ પરિશ્રમણુશીલ ગણાય છે. પૂર્વકાળમાં માંગરોળ સંમૃદ્ધિસંપન્ન સુપ્રસિદ્ધ નગર હતું, અને તેટલા માટે નાગરો ત્યાં જઈને ઉદયમ લાભાર્થે જઈ વસ્યા હતા. અમરજીના પિતા માંગરોળમાં રહેતા હતા એ નિઃસંદેહ છે, અને તેમનું નામ કુંવરજી હતું. આ કુંવરજીનાં લગ્ન ભરતખંડના ઇતિહાસમાં અમરકીર્તિપામી ગયલા માલવદેશના મોગલ શહેનશાહ મહમદશાહના પ્રતિનિધિ-સુબેદાર સેન્યાધિપતિ *દયારામ બહાદુર કે જેઓ રાજા ગિરિધરના ભત્રિજા થતા હતા,

*દયારામ બહાદુર કે દયો બહાદુર મોગલ શહેનશાહ મહમદશાહના સમયમાં

તેમની પુત્રી વેરે થયાં હતાં. કુંવરજી જેઓ યાત્રાએ નીકળ્યા હતા તેમને દયારામે કારીક્ષેત્રમાં જોયા, અને તેમનું “ રૂપ, લાવણ્ય, અવસ્થા, વિદ્વત્તા અને ચંચળાઈ જોઈ પોતાની પુત્રી વેણીકુંવર તેને દીધી, અને તેના વિવાહ માંગરોળમાં આવી થયાં

માળવાના સુખા નિમાયા હતા. મોગલ શહેનશાહથી સ્વતંત્ર બનવાના પ્રયત્ન કરનાર બંગ્ગોર નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કની પ્રેરણાથી મરાઠાઓએ દયાબહાદુરની મુળાગિરી દરમ્યાન આલવા ઉપર અનેકવાર ચડાઈ કરી હતી. દયા બહાદુરે દિલ્હીથી મરાઠાઓ સામે વધારે મદદ મળવાની માગણી કરી. પણ તે વ્યર્થ ગઈ, અને અંતે તેઓ એકસે હાથે દિલ્હી તખ્ત તરફથી મરાઠાઓની સામે થયા. ધાર અને અંગર વચ્ચે આવેલા તેજાં ગામ આગળ સખ્ત લડાઈ થતાં તેમાં દયા બહાદુર પોતાના ૨૦૦૦ સૈનિક સાથે માર્યા ગયાં, અને માળવા મરાઠાના હાથમાં ગયું. સર જૉન માલ્કમ મેમોઈર ઓફ સેંટલ હિંડિયા એન્ડ માલવા પુ. ૧ ના પૃષ્ઠ ૧૯ ઉપર ઉક્ત લડાઈનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે—

“ X X X X X બાહુરાવનું લશ્કર બહેરામપુરનાં મેદાનોમાં જાવણી નાંખી પડ્યું હતું, અને મહારાવ હોલકરની સરદારી નીચેનું ૧૨૦૦૦ માણસોનું સૈન્ય આગળ વધવાને માટે નિર્મિત થયું હતું. રાવ નંદલાલે એક વજીલ મોકલીને મહારાવને માળવામાં પ્રવેશ કરવા માટે આમંત્રણ આપેલું એટલું તો નહિ, પરંતુ જો તેનું લશ્કર આવે તો ઘાટ માત્રના માર્ગો ખુલા રાખવાની તથા ચઢી આવતી ફોજને જમીનદાર માત્રની મદદ મેળવી આપવાની પણ તેણે તેને ખાત્રી મોકલી હતી. એ ઉપરથી મરાઠાઓએ ધર્મપુર અને મહીસાર વચ્ચે આવેલા અકબરપુર નામના ગામ આગળથી નર્મદા નદી ઓળંગી. દરમ્યાન મરાઠાઓના આગમનની દયા બહાદુરને ખબર મળી જતાં તેઓ એક ફોજ લઈને અંગર ઉપર ચઢીને આગળ વધ્યા, અને દુરમનો અધિપત્યકા ઉપર આવશે, એવી ધારણાથી તેમણે તાંદા તરફના ઘાટોના માર્ગો બંધ કરી દીધા. તથાપિ, જમીનદાર તથા લોકોની મદદથી મરાઠાઓ

હતા. ” આ પ્રમાણે અમરજી એક કુળવાન માતા-
પિતાને ઘેર અવતર્યા હતા. ગર્ભશ્રીમંત હોઇને તેમનામાં
વીરોચિત શ્રેષ્ઠ ગુણોનો વાસ હોય એમાં કશું આશ્ચર્યકા-
દારક નથી. રાજલકત વીર કાકાના વીર ભત્રીજાના વીર દોહિત્રના હૃદ-

એક અરક્ષિત રહી ગયલા ઘાટ ઉપર ચઢી ગયા. આ ઘાટનું નામ ભરવઘાટ,
અને તે મંદુની પૂર્વમાં ચોક્કસ માઇલ દૂર આવેલો છે. એ પ્રમાણે વિરોધ
પામ્યા વિના તેઓ પોતાના આખા સૈન્ય સાથે મેદાનના પ્રદેશમાં આવી
પહોંચ્યા, અને તેજાના ગામ પાસે દયા બહાદુર સાથે તેમને બેઠો થઇ આવ્યો.
દયાબહાદુર પરાજય પામી, મરાઇ ગયા અને તેમની સેના વીખરાઇ ગઇ. એ
દિવસથી મરાઠાઓનો અમલ આળવામાં કાયમને માટે દાખલ થઇ ગયો.”

વળી મુસલમાન ઇતિહાસકાર સૈયર-ઉલ-મુતમેરીન તેમનેજ ઉદ્દેશીને
લખે છે કે:—

“ x x x તેના પંજી માળવાની સેનાના સેનાપતિનું પદ તેના
સંબંધી અને વીર છખીલારામના પુત્ર દયા બહાદુરને આપવામાં આવ્યું
હતું. તેણે પણ ગિરિધર બહાદુરની યોજનાને અનુસરીને મરાઠાઓને હેરાન
કરવાનું જારી રાખ્યું હતું. તે વિગ્રહમાં તેણે શત્રુઓને કાણુ પણ વિશ્રાન્તિ
લેવા દીધી ન હતી, તેમ પોતે પણ વિશ્રાન્તિ લીધેલી નહિ. દિલ્હીના બાદશાહના
દીવાનને તેણે લખી મોકલ્યું કે—“ જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં પ્રાણ છે
ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની સરહદ અને શત્રુઓના પ્રદેશ વચ્ચે હું
મજબૂત દીવાલ રૂપે થઇ રહીશ; પરંતુ, મારા પ્રાણ ગયા પછી, મને
ભીતિ છે કે, મરાઠાઓ પાણીના પૂરની માફક આખી બાદશાહી ઉપર
રેલાઇ જશે. ” (આ લવિધ્યવચન પાછળથી ખરું પડેલું છે.) આ વીર
પુરુષના કોઇ પણ લખાણની ત્યાં અસર થઇ નહિ; અને છેવટે તે બહાદુર
નરે સ્વદેશનું રક્ષણ કરવામાં પોતાના પ્રાણ ખોયા. ” (મોઝન રીવ્યુ, નવેમ્બર
૧૯૧૪, પૃ. ૫૨૭-૨૮.) આ મુસલમાન ઇતિહાસકારના લખવા પ્રમાણે દયા
બહાદુર રાજા છખીલારામ બહાદુરના પુત્ર થતા હતા.

યમાં તેવુંજ લોહી ધબકારા મારે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પોતાની માતા કે જે એક ખરેખરી વીરપુત્રી હતી તેની કૃપા ન લગવાય તેટલા મારે. પોતાના પૂર્વજની પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ કરવાના ભણુકાર તેમની અવણેન્દ્રિયના પકડા ઉપર પડતા.

૧. રાજા ગિરિધર મહમદશાહ મેળેવળ્યાદરાહનાસમયમાં યા અહાદૂરની પૂર્વે માળવાના સુગા હતા. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક તરફથી તેનો એક પ્રતિનિધ સુગાગિરીનું કામ માળવામાં કરતો હતો. પરંતુ બાદશાહ મહમદશાહે નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક પાસેથી તે પ્રાંતની સુગાગિરી લઈ રાજા ગિરિધર અહાદૂરને આપી હતી. તે પછી ચિમનાજી પંડિત તથા ઉદાજી પવારની સરદારી નીચે મરાઠાઓએ રાજા ગિરિધર ઉપર ચઢી આવી તેનો પરજીવ્ય કર્યો હતો. (માહકમ મૃત મેમોઈર્સ ઓફ સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા એન્ડ માલવા, પુ. ૧ લું, પૃ. ૬૪).

મુસલમાન ઇતિહાસકાર સૈયર-ઉલ-મુતમેરીન રાજા ગિરિધરના સંબંધમાં નીચે મુજબ લખે છે:—

“ માળવા પ્રાંતમાં એક નાની સેનાનો સેનાપતિ રાજા ગિરિધર અહાદૂર તે પ્રદેશને શત્રુઓ પામમાલ કરે તે જોઈ શકે તેમ ન હતો. રાજધાનીમાં મદદ માટે વિનંતિ કર્યા છતાં તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. તથાપિ તે એક ઉચ્ચશીક્ષનો અમત્તદાર હોવાથી બાહ્યસેવની સામે તે અનેક વખતે લડાઈમાં ઉતર્યાં કર્યો. બાદશાહને તથા તેના પ્રધાનોને અનેકવાર વિનંતિઓ કર્યા છતાં તેમનું ત્યારે કશું પણ ફળ ન આપ્યું, અને પાર વિતાવી અનેક અપાઝખીના પરિણામમાં ત્યારે તેનું નાનું લશ્કર ધસાઈ જવા પામ્યું, ત્યારે તે પોતે છપટે તેમાંની એક અપાઝખીમાં કપાઈ મુઠા હતો. ”

રાજા ગિરિધર અહાદૂર ઉજ્જવન નગરીને કરનો દિરસો બંધાવેલો છે એવું તેના લેખ ઉપરથી સમજાય છે.

મઆસી રૂઝ ઉમરા પુ ૨, પૃ. ૩૨૮ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે, રાજા ગિરિધર અહાદૂર કે જેઓ રાજા ૨ છખીલારામ અહાદૂરની જમ્યા ઉપર નિમાયા હતા અને જેમને ‘મીન્સમશેર’નો ઇત્કાજ મળ્યો હતો, તેઓ બાદશાહી ફેજ (અમી-

રહ્યા હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ! અમરજીના આશય અને ઉદ્દેશો અતિ ઉચ્ચ પ્રકારના હતા. રાજભક્તિ, શૌર્ય, અને શૌર્યને અંગે રહેલું ઔદાર્ય વગેરે પુરુષાર્થ કરાવનારી વૃત્તિઓ તેમને અધિકાધિક પ્રોત્સાહિત કરી રહી હતી.

૩૬. ઉમરા સૈયદ હુસેનઅલીખાનની પ્રેરણાથી) અલાહબાદ તરફ દૂર કરવાની તૈયારી કરે છે એવું જાણી પોતે પણ કિલ્લાની મજબુતી કરીને ફોજ એકઠી કરી તૈયારી કરવી પડે તો પોતાના બચાવ અર્થે જાહેરમાં તત્પર રહ્યા. પણ અંદરખાનેથી બાદશાહને નારાજ કરવા ચલાતા ન હતા, એટલે ઝડ પોતાના વખીસને શાહી દરબારમાં રવાના કરી દીધો. વકીલે દરબારમાં હાજર થઈ ગિરિધર બહાદુર તરફથી મારી માગી. અને તે પોતે બાદશાહની દરેક પ્રકારની તાબેદારી કરવા અંતઃકરણથી રાજી છે એવું જાહેર કરી રાજા છખીજારામની મરજુફિયા વગેરે કરી રહ્યા પછી અલાહબાદ બાદશાહને સ્વાધીન કરી દેવાનો એકરાર કર્યો. આથી બાદશાહે (મહમદશાહે) ગિરિધરને રાજાબહાદુરનો ખેતાબ અને અગ્રાધ્યાની સુબેદારીનો હુકમ કર્યો. પરંતુ વજીર સૈયદ અબ્દુલ્લાખાન તથા તેના ભાઈ હુસેનઅલીખાનને રાજા ગિરિધરના ઉપર પ્રમાણેના એકરાર ઉપર ભરોસો આવ્યો નહિ, એટલે હિંદુસ્તાનના નામના સરદારને બાદશાહી ફોજ આપી અલાહબાદ તરફ રવાના કરી દીધો. તેણે ત્યાં જઈ (રાજા ગિરિધરને અલાહબાદ છોડાવવા સાર) ઘણી ઘણી તદખીરા કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. આખરે સૈયદ હુસેનઅલીખાન પોતે ફોજ લઈને તે તરફ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેટલામાં તેના જાણીતામાં આવ્યું કે, ગિરિધર બહાદુર લગભગ એવી તો તૈયારી કરી રાખી છે કે, તે ફૂંક મુઠતમાં પડે તેમ નથી. આ સમાચારથી (બાદશાહને કેદની સ્થિતિમાં રાખનાર) સૈયદ હુસેનઅલીખાને પોતાનો વિચાર માંડી પાડ્યો. ત્યારબાદ રાજા ગિરિધર બહાદુર તરફથી શાહી દરબારમાં કેટલીક અરજીઓ એવા અર્થની પહોંચી કે, કુતુબ-ઉલ-મુલક સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનનો દાવાન રત્નચંદ્ર (જેનેના કર્મચારી રાજા છખીજારામ હતા,) અહીં આવી જે ફેસલો કરે તે મને મંજૂર છે. તે.

અમરજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૪૧ માં થયો હતો. તેમનો બાળ-
કાળ કેવી રીતે વ્યતીત થયો હતો તેના સં-
બંધમાં આધોનને અસાધ્ય કંથુ કહી શકાય
તેમ નથી. તથાપિ તેને નાગદોષિત વિદ્યા-
સંસ્કાર થયા હોય એ વાત નિઃસંદેહ છે. કલમ, કટછી અને બરછી,

હપરથી સૈયદ અબ્દુલ્લાખાન તથા તેના ભાઈ હુસેનઅલીખાને મુનાસખ
બાણી દીવાન રત્નચંદ્રને કટછીક ફોજ સાથે હીજરી સન ૧૧૩૨
ના રખીઉસ્સાનીના મહિનામાં તે બાણી મોઢશ્યો રત્નચંદ્રે અમ્માહબાદ જઈ,
રાજા ગિરિધરની મુલાકાત લીધી અને ગંગાજીને વચ્ચે રાખી એવો કઠાવ
કર્યો કે, રાજા ગિરિધર પંજહજરી મનસખ-પાંચ હમર સવાર અને રાજા
બહાદુરના મેતાળ સાથે અયોધ્યાની મુબેદારી પર કાયમ રહી અમ્માહબાદનો
ફિસ્લો બાદશાહના નોકરોને હવાસે કરી દે. રાજા ગિરિધરે આ વાત કબૂલ
રાખી તેનો જમાદીઉસ્સાનીના માસમાં અમલ-કર્યો, અને અયોધ્યામાં જઈ
ત્યાં બદોખસ્ત કરવાના કામમાં અટક થઈ ગયા.

સૈયદ અબ્દુલ્લાખાન તથા તેના ભાઈ સૈયદ હુસેનઅલીખાનનું પછી
ભાંગ્યા પછી હીજરી સન ૧૧૩૩ ના સફર મહિનામાં રાજા ગિરિધર બદાઈર
બાદશાહની સલામે જઈ દિલ્લીમાં હાજર થયા, એટલે ત્યાં એમને બાદશાહ
(મહમદશાહ) તરફથી ઘટણું માન મળ્યું, અને તેજ વખતે બાદશાહ તર-
ફથી જજ્જયાનો કર પશુ માફ થઈ ગયો. હીજરી સન ૧૧૩૫ માં રાજા
ગિરિધર બહાદુરની અયોધ્યાથી (બાદશાહના સૈન્યના સેનાપતિ સાદતખાને
વઝીર અબ્દુલ્લાખાનને હસવી કેદ પકડી બાદશાહ સમક્ષ રજુ કરી દીધો તેથી
તેને અયોધ્યાનું રાજ્ય બાદશાહ તરફથી સમર્પણ કરવામાં આવતાં) માગવે
બદલી થઈ, (અર્થાત્ માગવા પ્રાંત તેમને સર્મિષ્ઠમાં આપ્યો-ટોડ કૃત
રાજસ્થાન અ. ૧૪, પૃ. ૨૬૩) એટલે તેમણે ત્યાં દિલ્લજન વિષે જઈ પોતાની
જગ્યા સંભાળી લીધી, અને ત્યાં બદોખસ્ત કરવા લાગ્યા.

એ ત્રણ, કળાઓમાં સામાન્ય રીતે નાગરો નિષ્ણાત ગણાય છે. અર્થાત્, એ સાધનત્રયની પ્રત્યેક નાગરે પ્રાપ્તિ કરવીજ જોઈએ એવું અઘાપિપર્યન્ત લેખાતું આવ્યું છે. નાગરની લક્ષણ રૂપ થઈ પડેલી 'કલમ, કડછીને બરછી' ની ત્રિપુટીના ગર્ભમાં જે રહસ્ય સમાયલું છે તે વિચારવા તથા આચારમાં મુકવા યોગ્ય છે. કલમ એ બુદ્ધિની સંજ્ઞા છે; કડછી એ ધર્મ-નીતિની સંજ્ઞા છે; અને બરછી એ શારી-

રાજ ગિરિધર બહાદુરને માળવાની સુબેદારી મળ્યાને લગભગ બે-એક વર્ષની મુદત થઈ હતી એટલામાં ગુજરાત તથા માળવાની સુબેદારી નિઝામ-ઉલ-મુલક આસફજીને મળી, એટલે તેણે ગુજરાતમાં પોતાના કાકા હામદખાનને અને માળવામાં પોતાના ભત્રીજા અર્જુનમુલાખાનને નામગ મુકરર કર્યા, પરંતુ યોગજ વખતમાં એટલે હીજરી સન ૧૧૩૭ ની શરૂઆતમાં ખાદશાહ તથા નિઝામ વચ્ચે અણબનાવ થવાથી નાગ ગિરિધર બહાદુરને માળવાની સુબેદારી ફરીથી આપવામાં આવી. શાહી હુકમ અનુસાર રાજ ગિરિધર અર્જુનમુલાખાન કનેથી સુબેદારીનું પદ સલાળી લઈ તે મુલકનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યા. ખાદશાહના આવા ઠરાવથી નારાજ થઈ નિઝામ-ઉલ-મુલકે ગુજરાત જેના સુબેદાર મહારાજ અલયસિંહ નિમાયા હતા, તેમની તથા માળવાની ખરાબી કરવાને મરાઠાઓને ઉશ્કેર્યા. મરાઠાઓ તે એવું કરવાને આહવાજ હતા, તેથી તેમણે આરે તરફ લટકાટ ચલાવવા માંડી. ખાસ કરીને હોલ્કર માળવાની ખરાબી કરવા લાગ્યા. રાજ ગિરિધર બહાદુરીમાં ધણ જ પ્રખ્યાત હતા, અને તેમણે હોલ્કરને અટકાવવાને પોતાની ફાજ એકઠી કરી, પરંતુ ખાદશાહ તરફથી જરાએ મદદ આવી નહિ. એટલામાં ગિરિધર બહાદુરને હોલ્કર સાથે મુકાબલો કરવો પડ્યો. ઘણા ખરા મરાઠાઓ કપાઈ ગયા; પરંતુ તેમની સંખ્યા ઘણી હતી, તેથી ગિરિધર બહાદુરનું કાન્યું નહિ, અને આખરે હીજરી સન ૧૧૩૮ માં તે બહાદુર માર્યા ગયા હતા. એટલે એમની જગ્યાએ શાસન કરવા સાર એમનાજ ભત્રીજા દયારામ બહાદુરને નિમવામાં આવ્યા હતા. (સૈરસમુત્ર આબેરીન, પૃ. ૨, પૃ. ૫૦-૮૭.)

રિકખળની સંજ્ઞા છે. કલમ, કડછી ને ગરછી—અર્થાત્ તેમનાથી અનુક્રમે સૂચિત થતી માનસિક, નૈતિક કે ધાર્મિક અને શારીરિક શક્તિની જ્યાં સુધી એકસરખી રીતે સમકાલીન ખીલવણી થતી નથી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ કાર્ય સાંગોપાંગ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. એ શક્તિત્રયની સહકારિતાથી વિકટ કાર્યો પણ સહેલાં થઈ પડે છે એવું નાગરો સમજી શક્યા હતા, અને તેટલા માટે તેઓએ એ ત્રણે પ્રકારનાં ગણો હાથ કર્યાં હતાં. નાગરોનો ઇતિહાસ રચ્ય ઘટાવી આપે છે કે, જ્યાં સુધી નાગરો એ શક્તિત્રયના ઉપાસકો રહ્યા હતા, ત્યાં સુધી તેમનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ રહેવા પામ્યું હતું. વળી એક અઘાપિયર્થ—તનો નાગરો ઇતિહાસ અવલોકતાં એટલો પણ કાર કાઢી શકાય છે કે, જેમ જેમ ઉક્ત શક્તિત્રય ક્ષીણ થતી ગઈ છે તેમતેમ નાગરોની ઉત્કૃષ્ટતા પણ ક્ષીણ થતી ચાલી છે. બુદ્ધિગળની સાથે ધર્મગળની પણ જરૂર છે, અને તે ઉભયને ટકાવી રાખવા માટે શરીરગળ પણ આવશ્યક છે. શોચનીય બીના એટલીજ છે કે, જોતજોતાંમાં નાગરો કેવળ કલમદાસો બની રહેવા લાગ્યા છે ! ધર્મોનુરાગ અને યુદ્ધકળા ઉપરનો તેમનો પ્રેમ, એ ઉભય ઉદ્ધારક તરવો તેમનામાંથી ઉડી જવા લાગ્યાં છે । પરિણામ દેખાય છે અને દેખાશે. અમરજીની પૂર્વે થઈ ગયલા નાગરવીરો તથા તેની પછી થયલા નામાંકિત તમામ નાગરો પૂર્વોક્ત શક્તિત્રયના પરમપૂજક હતા, અને તેથીજ તેઓ પોતાનાં નામ અમર કરી ગયા છે. અમરજીમાં એ ત્રણે શુભો હતા. તેમના જીવનપ્રભાતના આરંભ-

૨. રાગ છળીગારામ બહાદુર માટે નૈરક્તપાન ૬૨ સં. ૧૭૭૬, પ્રયાગ, વિશે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

તૌર્ધતમ પ્રયાગે ચ રાજ્યંવલ્લભાગ્રામરમ્ ॥

નાગરજ્ઞાતિરૂદ્ધે ચ વાસુવ્યાખ્યંતરોત્તિ ચ ॥ ૨ ॥

કાળમાં તેમની વિષે કયા કયા ગુણો પ્રાધાન્ય લોગવતા હતા તે વિષે જોડે હાલમાં આપણાથી બહુ બાંધી શકાય તેમ નથી, તેપણુ તેમની ઉત્સાહપૂર્ણ યુવાવસ્થાથી માંડીને તે છેક તેમના શોકજનક કેદાસવાસપર્યન્તનું સર્વ વૃત્તાંત અવલોકતાં એટલું તો અનુમાન ખેંચી કદાચ તેમ છે કે, તેમની બાળાવસ્થા અતિ આશાજનક અને મંગલચિહ્નધારિણી, તો હોવીજ જોઈએ. યુવાવસ્થામાં જ્યારે મનુષ્ય ઉન્મત્ત થઈ વિષયવાસનાદિ વિકારોને વશ બની આલસ્ય, કામ કે અન્ય કોઈ પ્રકારના કુછંદના લોભી થઈ બેસે છે, તેવે સમયે આ પ્રતાપી યુવક પોતાની લવિષ્યની સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠાને માટે પોતાના મનમાં બાજી ગોઠવી રહ્યા હોવા જ જોઈએ. તેમનો લવિષ્યમાં થયેલો અભ્યુદય સંપૂર્ણ પરિપક્વ વિચારો તથા તેમની અડગ આત્મશ્રદ્ધાનુંજ પરિણામ છે. શ્રીયુત અમરજીના વિદ્યાર્ચનાસ પરત્વે આપણે લ'બાણથી કહી શકીએ તેમ નથી; કારણ કે તેમનો સમય એવો હતો કે, તેમાં નિયમિત રીતે કોઈ પણ પ્રકારનો અભ્યાસ ક્રમશઃ થઈ શકેજ નહિ. તથાપિ શ્રીયુત અમરજીએ સમયાનુકૂલ ઉપયોગી થઈ પડે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં કશી કચાસ રાખી નહિ હોય એવું અનુમાન સહજ થઈ શકે તેમ છે. તેમણે પોતાની ઉન્નત્વલ રાજનીતિમાં જે પ્રકારની કુશળતા તથા ચપળતા દાખવી છે તે સારા બુદ્ધિવિકાસનું જ ફળ છે. વળી તેઓ નાગર હતા, તેથી નાગરત્વનું સમગ્ર રીતે

વળી સામવિધાન પાને ૫૪ મે ડાબી બાજુ તરફ નીચે મુજબ પણ લખ્યું છે:-

શુભેશ્વર કલ્યાણં ધીરસ્તિતિ ચચોસ્તિતિ ॥

તીર્થરાજો વિચતં રાજ્યનદારાજ નાગર ॥

પાલન થાય તેટલી કેળવણી તેા તેમણે સંપાદન કરી જ હોવી જોઈએ. આ ઉપરાંત તેમણે પોતે અઢાર વર્ષની વયે કરવા માંડેલી નોકરી તથા પાછળથી પોતાના પુત્ર, સાક્ષરવીર રણછોડજીને સંપ્રાપ્ત કરાવેલું બુદ્ધિબલ, એ જાન્ને જાળતો એવી કે, અમરજીને વિદ્યા ઉપર અનુરાગ હતો એવું કીધા વિના ચાલેજ નહિ.

વળી મસાસી ઉલ ઉમરા પુ. ૨, પૃ. ૩૨૮ ઉપર દયાળરામ તથા છખીલારામના સંબંધમાં નીચે મુજબ લખેલું છે:-

“ નાગરો પહેલાં ગૂજરાતમાં રહેતા હતા. છખીલારામ નાગર (ઉક્ત પુસ્તકમાં ‘ હેલાગમ ’ અને સેફલ મુત આખેરીનમાં ‘ છખીલારામ ’ લખેલું છે) અને તેમના બાપ દયાળ નાગર સરચાતમાં મુલતાન (બહાદૂરશાહના ખીબ શાહજાદા) અઝીમુશયાનની સરકારમાં માલી (મુદ્દી) તું કામ કરતા હતા. દયાળ જહાદૂર થોડા વખત પછી દેવલોક થયા, અને છખીલારામને જહાંદારશાહના સમયમાં કુડા (જહાંનાબાદ) મહાલની ફોજદારી મળી. ત્યારે અઝીમુશયાનનો સાહેબજાદો ફરોખસીયર પોતાના કાકા જહાંદારશાહ સાથે લડાઈ કરવાના ઈરાદાથી પટનાથી રવાના થયો, ત્યારે જહાંદારશાહના શાહજાદા અએમુદ્દીનના પક્ષમાં છખીલાગમ હતા. પરંતુ પાછળથી પોતાના મહાલમાંથી ફેટલાક લાખ રૂપૈયા અને સાઈ લશ્કર લઈ પોતાના અસલ ઘણી ફરોખસીયરના બાપ અઝીમુશયાનનો ખાલ લાવીને તેની નોકરીમાં દાખલ થઈ ગયા. અએમુદ્દીનના લશ્કરમાં છખીલારામના નહિ જોડાવાથી તે પાછો હકયો, અને એનો બાપ જહાંદારશાહ પંડે ફોજ લઈને ચડયો, અને ભારે લડાઈ થઈ તેમાં ફરોખસીયરની હત યઈ, અને તેથી તે હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ થયો. આ મહોદી લડાઈમાં અએમુદ્દીનના ભરોસાનો બહાદૂર સરદાર કોઠલતાશખાન જે રાજા છખીલારામના મુકાબલામાં હતો તેને છખીલારામે બહાદૂરીથી હરાવી કાઢ્યો હતો. છખીલારામની આ બહાદૂરી જોઈ ફરોખસીયરે પોતે બાદશાહ થયા પછી તુર્તજ તેમના મનસખમાં વધા-

હવે આપણે આપણી કથાના નાયકનાં કુટુંબનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરી, તેનેજ લગતી કથા વાંચવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જશું. અમરજીનાં

જન્મ વર્ષ પરત્વે તથા તેમનાં માતાપિતા કુટુંબવર્ણન. વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે એટલે

પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અમરજીને દુર્લભજી તથા ગોવિંદજી નામના બે ભાઈઓ તથા એક બહેન હતી.

૩૧ કરી પંજહજરી (પાંચ હજારનો) મનસખ અને રાજનો ખિતાબ ધનાયત કરી ખાલસાની દીવાની તેમને આપી. પરંતુ થોડા વખતમાં વઝીર કુતુબ-ઉલ-મુલ્ક સૈયદ અબ્દુલ્લાખાન જે બહુ કાબુદાર થઈ પડ્યો હતો તેણે પોતાના વગના માથુસ હુતપુલાખાનને ખાલસાનો દીવાન કર્યો, અને રાજ છખીલારામને આગરા પ્રાંતની સુબેદારી આપી. ફટલાક વખત પછી રાજ છખીલારામની આગરેથી અલાહાબાદ બદલી થઈ. બાદશાહ રશીદુદ્દરગત તથા એના ભાઈ રશીદુદ્દૌલા બાદશાહના સમયમાં એટલે હીજરી સન ૧૧૩૧ માં મુઘલના અકબરના સાહેબબદા નેકાસીરને જે ફટલાક શીતનાખેર લેકા બાદશાહ બનાવવા આદતા હતા તેમની સાથે (સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનની વિદ્વતાને લીધે) સામેજ થવા રાજ છખીલારામના છુપા વિચાર વિષે ગપ ચાલી હતી. એટલામાં પોતાના મુઘા (પ્રાંત) ના એક નાના રાજ સાથે તકરાર ઉભી થઈ, એટલે તેમને વિચાર મુઘલની રાખવો પડ્યો. અમીરજી ઉમરા સૈયદ હુસેન અલીખાન (સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનનો ભાઈ) જે સીપાહસાતાર (લશ્કર ખાતાનો મહોટો ઉપરિ) હતો, તેણે નેકાસીરને કેદ પકડ્યા પછી રાજ છખીલારામને નશીહત પહોંચાડવાનો ઇરાદો કર્યો; પણ એટલામાં મદમુદશાહના પહેલા જહુસ (રાજગાદી ઉપર બેઠા પછીના પહેલા) વર્ષમાં (હીજરી સન ૧૧૩૧,) રાજ છખીલારામ દેવલોક થયા. બાદ એમના ભત્રિજા ગિરિધર ખીન મદયાળ બહાદુર જે ધણાજબહાદુર હોઈ ' મીર સમશેર ' કહેવાતા હતા તે એમની જગ્યા પર આવ્યા. ”

અમરજીએ જેમ પોતાના ઐશ્વર્યથી પોતાની કીર્તિ અચૂત કરી દીધી છે, તેમ તેના બન્ને ભાઈઓએ પણ પોતાના વીરત્વ તથા જ્ઞાનબળથી પોતાનાં નામ યુરોપ્દેશના ઇતિહાસમાં કાયમ કરી આપ્યાં છે. જ્યેષ્ઠભાઈ અમરજીના મુખ્યદુષ્કર્મમાં સમભાગી થઈ તે બ્રાતાદેયે ‘સંપ એજ સામર્થ્ય’ એવા સિદ્ધાંતનું આપણને દ્રષ્ટાંત પૂરું પાડેલું છે. અમરજીની ધર્મપત્નીનું નામ ખુશાલ

૩. રાજ દયાળ બહાદુર નાગર (મસારી ઉલ ઉમરામા દયારામ છે) સુસતાન અઝીમુશશાનનો સરદારમાં માલી (મુદ્દી) કામ ઉપરાંત લશ્કરી કામ પણ બજાવતા હતા. અઝીમુશશાન બહાદુરશાહનો ખીન્ન શાહબંદો હતો, અને એ પોતાના બાપના વખતમાં બંગાળા, એરીસા, અઝીં માખાદ (પટના) અને અસાહબાદનો મુબદાર હતો, અને એ રાંતો એની જગીરમાં હતા દીજરી સન ૧૧૨૪ માં બહાદુરશાહ મરણ પામ્યો ત્યારે ગાદી માટે વડા શાહબંદા મોઇઝુદીન જે પાછળથી જહાંઘરશાહ કહેવાયો તેણે પોતાના એ નાના ભાઈઓને સાથે રાખી અઝીમુશશાન સાથે લડાઈ કરી. સાત દિવસ સુધી બન્ને તરફથી તોપોનો મારો ચાલ્યો. પછી રાજ દયાળબહાદુર જે અઝીમુશશાનના મહોલ લશ્કરી સરદાર હતા તેમણે કહ્યું કે:—“દુશ્મનની ફાજ વધારે નથી. એકદમ હલો કરવામાં આવે તો તે દારી જાય તેવું છે.” પણ અઝીમુશશાને માન્યું નહિ. એવામાં સામા પક્ષવાળાઓને ખીજ ફાજ અને મહોલી તોપોની મદદ પહોંચી ગઈ, અને જ્યારે તેમણે મહોલી તોપોનો સખ મારો ચલાવ્યો ત્યારે અઝીમુશશાનની ફાજવાળા એટલા તો ગભરાયા કે, તેમાંથી ફેટલાક નાસી પણ ગયા. આવી ખરાબી જોઈ દયાળ બહાદુરે પોતાના ધણી અઝીમુશશાનને અરજ કરી કે, “આપ હજુ દીક કપાં જાઓછો, અને દુશ્મન જોર પકડતા જાય છે; એથી છેવટ પૂરી ખરાબી થયા જગર રહેશે નહિ.” પણ અઝીમુશશાને પોતાની ખાસે પ્રુકજ ખજાનો છે અને દુશ્મનો ખાસે પૂરનો ખજાનો નથી એટલે તેઓ વધારે વાર ટપી શકશે નહિ, ધારી, રાજ દયાળબહાદુરને ફરી પહેલાંના જેવો જ જવાબ આપતાં

(કુશળ) બાઈ હતું. તે સ્ત્રીથી તેમને રઘુનાથજી, રણછોડજી અને દલપતિરામ, એમ ત્રણ પુત્રો તથા ઉમા નામની એક પુત્રી મળી ચાર સંતાનો થયાં હતાં. સિંહનાં બચ્ચાં સિંહજ હોય છે તેમ, અમરજીના પુત્રો પણ અમરજી જેવાજ થયા છે. એમના સંબંધમાં વીરકવિ રણછોડજી દીવાનની જીવનકથામાં કહેવામાં આવશે, એટલે અત્ર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. અમરજીની પુત્રાના પુત્ર નંદુરામ જુએ પણ પોતાના માતામહ તથા મામાઓને પગલે ચાલી પોતાના નામને ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. તેણે ગોંડગ તથા જૂનાગઢનાં રાજ્યોની દીવાન-ગિરી કરી પોતાના વૈભવાદિથી પોતાનો વીરજાળા માતાનું પાણી રાખેલું છે.

શ્રીયુત અમરજીમાં ધર્માનુરાગ કેવો હતો, એ પ્રશ્ન અત્ર ઉદ્ભવ્યા વિના રહી શકે તેમ નથી. તેમના ધર્મભાવના.

ચિતા કુંવરજી મહેતા સાધુચરિત હતા,

અને તેમણે સંન્યાસ લઈ દેહોત્સર્ગ કર્યો હતો, એ વાત વાંચતાં આપણને સહજ દીવનજીના કુળાચારનો ખ્યાલ આવી જાય તેમ

કહ્યું કે, :- “ હજી દુશ્મનોપર ધસી પડવાનો વખત આવ્યો નથી. ” આખરે રાગ દયાળગઢાદૂર અને રાગ મોહકમસિંહઃઆવી નળણી વર્તણૂક ન જોઈ શક્યા અને દુશ્મનો ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યા એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા જોસથી લડ્યા કે, દુશ્મનોને તેમણે મારી હડાવ્યા. આ વખત પણ અઝીમુશશાને પોતાની ખાસ ફોજથી પોતાના બહાદૂર સરદારોને મદદ કરી નહિ, પરંતુ તેમને વારવાને તેમણે માણસો મોકલ્યાં. આ જોઈ સામાવાળાઓને હિસ્મત આવી, અને તેમણે એકદમ રાગ દયાળગઢાદૂર અને મોહકમસિંહના લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો. બન્ને સરદારો આવે પ્રસંગે ન ગજરાતાં ઘણીજ બહાદૂરીથી લડ્યા, પણ એમના લશ્કરથી સામાવાળાનું લશ્કર બહુ વધારે હતું તેથી તેમની

છે. વળી નાગરો એ સમયમાં ધર્મપાલન કરવામાં સુરત હતા એ પણ સંત્યજ. નાગરોના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર મહાદેવ છે એટલે, તેઓ પ્રાયશઃ શૈવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગણાય છે. દીવાન અમરજીએ જૂનાગઢમાં આવી પોતાનો ઉદય થયા બાદ ઈ. સ. ૧૭૭૭ માં શ્રી હાટકેશ્વર મહાદેવનું નવું મહોટું મંદિર જૂના મંદિરની થોડાથડ બાંધાવી તેમાં શ્રીજીના લિંગની સ્થાપના કરાવી હતી, અને તે મંદિર અદ્યાપિ પર્યન્ત નાગર જ્ઞાતિના હસ્તકમાં હયાત છે. એજ વર્ષમાં તેમણે જૂનાગઢમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને સ્થિર કરી આપવા તથા પોતાના વૈષ્ણવમતાનુયાયી સ્વદેશીઓના ધર્માનુરાગને ઉત્તેજિત કરવાના ઇરાદાથી ચિત્તલમાં આવી નિવાસ કરી રહેલા વૈષ્ણવ મહારાજ શ્રી માધવરાયજીને જૂનાગઢમાં પધારી નિવાસ કરવાને આમંત્ર્યા, અને તેને ધર્મપીઠ સ્થાપી આપવાના હેતુથી હવેલી બાંધાવી આપી ગામઆસાદિ પણ મેળવી આપ્યાં હતાં. અમરજી અન્ય નાગરોની પેઠે દેવીભક્ત હોય એવું પણ જણાઈ આવે છે. હિંગલાજીમાતા વિષે તેમની શ્રદ્ધા દ્રઢ હતી. હરકોઈ સંપ્રામમાં ઉતરતાં પૂર્વે તેઓ તે દેવીને પ્રસન્ન કરવા નિમિત્તે હવન કરતા હતા, અને ણીકુંડોઆ બાદ સૈન્યને પ્રયાણ કરાવતા હતા, એવું તેમના વિષે તેમના સમકાલીન બાદચારણોને હાથે લખાયેલાં ઠવિતો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ આવે છે. દેવીના પ્રતાપેજ પોતાને વિજય મળે છે, એવું તેમનું માનવું હતું. વળી તેમના ગૃહ વિષે “ બૃહાળાવા ” નું એક લિંગ હતું તેમની પૂજા પણ થતી હતી. એ ‘ બૃહાળાવા ’ એમને પોતાની માતા તરફથી પ્રાપ્ત થયા હતા. અમરજીના માતા-

ચંદની યર્ષ, અને એ બંને બહાદુરો લગાઇમાં સખ્ત જખમી થયા. આખરે છેલ્લી લગાઇમાં અઝીમુશરાન માર્યો ગયો, અને જઢાંદારશાહ હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ મર્યો હતો. (સૈરઘમુત આબેરીન, પુ. ૨, પૃ. ૧૦).

મહા દયારામ બહાદુરને એ લિંગ પોતાના પૂર્વજ રાજા છબીલારામ.
બહા ર તંથા મીર સમશેર રાજા ગિરિધર બહાદુર તરફથી પ્રાપ્ત
થતાં તેણે તે પોતાની પુત્રીને અર્પણ કરેલું. દિલ્હી બાદશાહોના
ખાનનામાં એ લિંગ સચવાઈ રહેતું હતું. કહેવાય છે કે, બાદશાહ
અકબરને તે પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી તે તેની ખાનગી રીતે પૂજા કરતો
હતો. ત્યારબાદ તેના પુત્રપૌત્ર પંચ તેની પૂજા કરતા રહ્યા હતા.
બાદશાહ ઔરંગઝેબ ચુસ્ત મુસલમાન હતો તેથી તેણે તે લિંગને
પૂજવાનું બંધ કર્યું, અને ત્યારથી તે ખાનનામાં એક સમારક રૂપે
પડી રહેવા પામ્યું હતું. પાછળથી બાદશાહ ફરોખસીયર દિલ્હીની
ગાદીએ આવતાં તેણે રાજા છબીલારામને પ્રસન્નતાદર્શક સમારક
રૂપે તે લિંગ પોતા તરફથી ભેટમાં આપ્યું હતું.

એ પ્રમાણે શ્રીયુત અમરજીએ શેવ, વૈષ્ણવ તથા દેવીપંથોને
એકસરખી રીતે માની બ્રાહ્મણોનું ગણાતું અદ્વૈત જ્ઞાન દર્શાવી
આપ્યું છે. તેમને કર્મોનુરાગ હતો, પણ તે સાથે ક્લાસિકિત ન હતી.
અદ્વૈતજ્ઞાનથી થઈ આવેલી તથા આવતી જડતા તેમનામાં ન હતી.
પ્રવૃત્તિ વિનાની નિવૃત્તિ તેઓ જાણતા ન હતા. સદાચારથી શ્રેય
તથા શ્રેય સાધવામાં તેઓ પાછા પડેલા નહિ. તેમણે લોકસંકટ
ટાળવા અર્થે ગામગ્રામમાં આપી અપાવી અન્નદાન તથા જળદાન
પણ અપાતાં કરેલાં છે

દીવાન અમરજી જૂનાગઢમાં આવ્યા તે પૂર્વે પૌરબંદરના
આરજ જમાદાર આલમીનના તેઓ વકીલ
અનુકૂળ સંયોગોનું
નિરીક્ષણ.
હતા. એ વખતે તેમનું વય માત્ર અઢાર
વર્ષનું હતું. આ વયમાં જ્યારે સાધારણ

મનુષ્યોનાં મન પ્રભોધિત થયલાં હોતાં નથી, ત્યારે યુવાન અમરજીનું

'અત્ત મહત્વાકાંક્ષાના રંગથી પુરેપૂરું રંગાઈ રહ્યું હતું. અસાધારણ મનુષ્યનાં આચરણ પણ અસાધારણ હોય છે. તેવાં મનુષ્ય કાળપોથીનાં અન્યથી વાંચી ન શકાય તેવાં પાનાં વાંચી શકે છે. સાધારણ મનુષ્યથી જોઈ ન શકાય તેટલે દૂર તેઓ જોઈ શકે છે. તેમની સર્વશ્રાદ્ધી બુદ્ધિ એક સપાટે સર્વ બાળતોનું નિરીક્ષણ કરી કાર્ય-સિદ્ધિ કરવાનો માર્ગ ઝટ લઈને શોધી કાઢે છે. અમરજીએ પોતાની અઠાર વર્ષની વયે પોતાના દેશની સ્થિતિનું માપ કાઢી લીધું હતું. મોગલ મહારાજ્યની સાથે સંકલિત થયેલ કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો, તેથી તે રાજ્યને લગતી બીનાઓથી તે સુપરિચિત હતાજ. આરંગઝેમના મરણ બાદ મોગલ રાજ્યની દુર્વિશા કેવી રીતે કેટલી થઈ હતી તે તેના ધ્યાન બહાર ન હતું. નિર્બળ મોગલ બાદશાહોના હરબારમાં રમાતા પ્રપંચો, મરાઠાઓથી થતા ઉપદ્રવો, તથા વિદેશીય પ્રજાઓ વચ્ચે પોતપોતાનું સાબુ કરી લેવા અર્થે ચાલી રહેલી હરિકાંઈઓ એ સર્વ કારણોથી બરતખંડની સ્થિતિ એકંદરે દયાજનક બની ગઈ હતી. 'મારે તેની તરવાર' અને 'બળિયાના બે ભાગ' એવાં નીતિસૂત્રોના ઉપાસકો ન્યાં ત્યાં ઉઠ્યાનીચા થઈ રહ્યા હતા. મોગલ બાદશાહની પ્રભુતા માત્ર નામની જ રહી હતી. તેના સુબાઓ લાગ મળે સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપવામાં શુદ્ધાઈ પડ્યા હતા. સુબાના તાબાનાં નવાબો પણ તકનો લાભ લઈ સુબાથી સ્વતંત્ર થઈ હાથમાં એટલું મોંમાં કરવાની નીતિએ ચઢી ગયા હતા. આખા બરતખંડના ભાગલા પડવાનું શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું, તો પછી ગૂજરાત-સુરાષ્ટ્રમાં એ ચોપ કેમ ન લાગે ? મરાઠાઓનો દોર વધી ગયો હતો, અને પેશવાની અધીશ્વરતા જામતી જતી હતી. ગાયકવાડ ગૂજરાતમાં પેશ્વા તરફથી પગ ઘાલી મોકો હતા; અને મોગલ બાદશાહની સત્તા નાશપ્રાયઃ થઈ ગઈ હતી.

આ બધી નબળાઈનો લાભ લઈ શેરખાને અમદાવાદના સુખાથી
સ્વતંત્ર થઈ નાગઢમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. પરંતુ તેનું
મરણ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં થયું, અને તેના પછી તેનો બીજો પુત્ર
મોહોબતખાન ગાદી ઉપર આવ્યો. નાગઢના દરબારનું વાતાવરણ
પણ આ સમયે મલિન થઈ ગયલું હતું. અટપટી અટપટ ત્યાં બેલાઈ
રહી હતી. પહેલા નવાબ શેરખાનજી ઉર્દૂ બહારદૂરખાનજીની
પહેન બીજી સાહેબા સુલતાન અટપટ રચી પોતાના પૌત્રોને
જૂનાગઢની ગાદીએ બેસાડવાના કારસા રચવા લાગી, અને આરણ
જમાદાર સુલેમાન વગેરેની મદદ લઈને તેણે નવાબ સાહેબને
ઉપરદોડના કિલ્લામાં કેદ કરી દીધા, અને પોતાના પુત્ર સુઅર-
ખાનની નવાબ તરીકે આણ કૈરવી દીધી. રાધનપુરમાં આ વખતે
જીવાનમદખાન બીજા નવાબને પદે હતા; તેણે આ તકનો લાભ
ઝીંઝી જૂનાગઢનું રાજ્ય પોતાને હાથ કરી લેવાનો વિચાર કર્યો.
મોહોબતખાનજીને સુક્તિ અપાવી ગાદીએ બેસાડવાનું પહોંચું કાઢી
તે રાધનપુરના નવાબ લશ્કર લઈ જૂનાગઢ બહારી આવ્યા. અહીંનો
સમય આવી ગયો. જો જીવાનમદખાનની નેમ જર આવે, તો
મુરાબટમાં તે વખતે સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપી લેવાની ઇચ્છા રાખના-
રાઓની મુશ્કેલી પાર પડી શકે નહિ, અને નવાબ સાહેબની
નિર્બળતાનો પૂરો લાભ લેવાય પણ નહિ ! ગોંડલવાળો કુંભોજી
જાડેજા કે જે કેવળ એક જમીનદાર હતો તેની ઇચ્છા જૂનાગઢના
રાજ્યને લોભે પોતાને વાસ્તે રાજ્ય સ્થાપી લેવાની હતી. જૂનાગઢના
રાજ્યમાં જ્યાં સુધી બળ હોય ત્યાં સુધી તેના મનોરથ સિદ્ધ થઈ
શકે તેમ નહતા. એટલા માટે તેણે જીવાનમદખાનને સમજાવી
રાધનપુર બહારી પુનઃ પ્રયાણ કરાવ્યું, અને મોહોબતખાનજીને
સુક્તિ અપાવી, બીજી સાહેબા સુલતાનના પૌત્રોને રાણપુરની

જાગીર અપાવી તેમનું મન મનાવી દીધું. કુંભાજી આટલું કરી સંતુષ્ટ ન રહેતા, પણ તે સાથે તેણે પોતાનો સ્વાર્થ પણ સાધી લીધો. નવાખને પ્રતિવરૂં ૫૦૦૦) જામશાહી ઠેકાણીની જમા આપવાની શરતે ઠેકાણી ૩૫૦૦૦) આપીને તે કુશળ જાહેરમાં ઉપલેટા પોતાને નામે લખાવી લઈ લીધું. હવે મોહોળતણાનજી ખરા નવાખ થયા. પરંતુ તેમનું મન નિર્ભય હતું. તેણે શંકાશીલ થઈ પોતાના પિતાના મિત્રમંત્રી જગન્નાથ બાલાનું યત્ન કરાવી તેનાં ઘરખાંડ લૂટી લીધા. પરિણામમાં જૂનાગઢમાં અંધાધૂની પ્રવર્તી રહી-અર્થ-વસ્થાનું રાજ્ય બચાવી રહ્યું. નવાખ સાહેબ પોતાના આરણ સેનિકોને પગાર આપી શક્યા નહિ અને આરણે ઉપરકોટનો કિલ્લો હાથે કરી નવાખ સાહેબને રંભકા લાગ્યા. નવાખ સાહેબે ઉપરકોટને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ બ્યર્થ.

ઉત્સાહી અમરજી આળખી પરિરિચિતિનું અવલોકન પોરણદરમાં બેસીને કરી રહ્યા હતા. દેહલીના ડોલતા તખ્તની નિર્ભયતા સર્વ પ્રકારની હુકંશાનું મૂળ કારણ થઈ પડી હતી. પોતાના માતામહના સ્વામી મોગલ બાદશાહની પ્રભુતાને આમ ચારે બાજુએથી લૂટાઈ જતી જોઈ તેમનું લોહી ઉકળી આવ્યું. પરંતુ આજ કાલે ત્યાં શીગડું ક્યાં હેવું? તથાપિ જેટલું સંધાય તેટલું સાંધી લેવાનો સંકલ્પ તેમણે કરી લીધો. મોગલબાદશાહના પ્રતિનિધિ જૂનાગઢના નવાખની બને તો સેવા કરી તે દ્વારા છન્નલિન્ન થઈ જતી મોગલ પ્રભુતાને યથાશક્તિ ટકાવી લઈ એકત્ર કરવાના વિચારો તેના મગજમાં સ્ફુરવા લાગ્યા. કંઈ નહિ તો મુરાદુમાંના મોગલ બાદશાહની સત્તા નીચેના રાજાઓ, જમીનદારો વગેરેને જૂનાગઢના નવાખની સર્વોપરિ સત્તાનીચે મુકી દીધાથી દિલ્હી તરફનું થોડું ઘણું પણ ગેરવનિલાવી શકાય, એવી ઉચ્ચાલિલાખાએ તેમનું ચિત્તનાવ ઝોલવા લાગ્યું. મોગલ

સત્તાનો એ દ્વારા અલ્પાંશે પણ પુનરુદ્ધાર થશે એવી કલ્પના તેમને થઈ આવી. વળી મુરાદ્દમાંથી અશાંતિ દૂર થઈ, એક સર્વોપરિ સત્તાની સ્થાપના થવાથી, પ્રજા માત્રમાં સ્વસ્થતા પ્રસરશે એવો ખ્યાલ પણ તેમને આવી ગયો. જૂનાગઢના નવાળની સેવા કરવાથી પોતાનો કુળકમાગત ધર્મ અદા થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ મુરાદ્દનાં વિવિધ સંસ્થાનોમાં એક પ્રકારની એકતા લાવી તે તમામને એક અધીશ્વરની પ્રભુતા નીચે લાવી મુકવાથી, મુરાદ્દનું લવિધ્યજીવન અધિક ઉજ્જવલ બની જશે એવી ઉત્તમ ભાવના પણ તેમને નવાવવા લાગી. પરંતુ એ બધી ભાવનાઓ અનુકૂળ સંયોગોને અભાવે ફલીભૂત થઈ શકે તેમ ન હતી. પોરબંદરમાં એસી તેઓ ટંગર ટંગર બેઠાં કરતા હતા. એટલામાં જૂનાગઢનું ક્ષુભિત વાતાવરણ તેમની દ્રષ્ટિએ પડયું. જૂનાગઢની બહાર દ્રષ્ટિ ફેરવી તો અખિલ મુરાદ્દમાં અંતઃકલહ પ્રવર્તી રહ્યો હતો; કાંટીયા વર્ણના હોકો ઉદ્ધત બની હોકપીટક બની ગયા હતા; પ્રજામાત્રમાંથી સુખસંપત્તિના અંશે ઉટ્ટી જતા હતા; સ્વાર્થસાધકોનો દોર વધી પડ્યો હતો; વ્યવસ્થા વનવાસ ગઈ હતી, અને મુરાદ્દ-પ્રત્યીન મુરાદ્દનું ગૌરવ લગભગ નષ્ટ થઈ જવા આંધું હતું.

અંમરજીએ દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરી તકનો લાભ લીધો. પોતાના

સ્વામી આરણ જમાદાર સાલમીન પાસે મંગલાચરણ.

તેમણે જૂનાગઢ જવાની રજા માગી, અને ભાગ્યેદય કરાવનારી રજા તેને અસંકોચે મળી. અમરજી જૂનાગઢ ગયા, અને નવાળની કને જઈ તેમણે નોકરી કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. અમરજીનું આગમન નવાળ સાહેબને પ્રિયકર થઈ પડ્યું. ઉપરકોટના કિલ્લામાં આરખો ભરાઈ બેઠા હતા તેને હાથ કરવા માટે નવાળે ઘેરે ઘાલેલો; પરંતુ તેનું ક્ષણ કાંઈ આંધું.

હતું. તેટલા માટે તે કિલ્લો છોડવાનું કામ અમરજીને સોંપવામાં આવ્યું, અને તે કાર્ય ફતેહમંદ થાય તો વધારે કદર કરવાનું વચન નવાજ તરફથી આપવામાં આવ્યું. અમરજીએ આહ્વાન કરી તે કામ કરી આપવાનું માથે લીધું. દંડતા શું નથી કરી શકતી ? કુશાશ્ર-ભુક્ષિને કયો માર્ગ અગમ્ય છે ? અમરજીએ પાસો નાંખ્યો અને બાજી માંડી. ભાગ્યદેવીનાં કૃપાર્થી ઉપરકોટનો કિલ્લો છોડાયો, અને અમરજીનું માન નવાજ સાહેબના દરબારમાં વધી જવાપામ્યું. ઉદયમ કયો વિના ભાગ્ય ફળતું નથી. અમરજીએ શુદ્ધ સંકલ્પ કરી તેની સિદ્ધિ અર્થે સ્વાશ્રયી થઈ ઉદયમ કયો, અને તેનું ફળ તેને મળ્યું. તેના ભાવી મહોદયનું બીજ રોપાયું, અને તેના મનોરથોને ગતિમાં મુકવાના માર્ગ તેમને મળી ગાળ્યા. નવાજ સાહેબે પ્રસન્ન થઈ તેમને પોતાના સેનાધિપતિને પદે નિયોજ્યા, અને અમરજીને પોતાના ક્ષાત્રધર્મ આચરી જતાવવાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ.

અમરજી કિંદુ હતા—ઉચ્ચ વર્ણના નાગર પ્રદક્ષણ હતા. જમા દાર સાલમીન ઇસ્લામી ધર્મનો હતો એ અમરજીનાં નીતિચત્રો. દ્વિષ્ટિએ જોતાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા ગણાતા એ ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે ઐક્ય થયું હતું. જે આતુર્યથી અમરજીએ પોતે તથા તેના યશસ્વી પૂર્વજોએ મુસલમાન સ્વામીઓની સાથે ગાદાનુરાગ બાંધ્યો હતો, તેજ આતુર્યનો ઉપયોગ અમરજીએ જૂનાગઢના દરબારમાં પણ કર્યો. જૂનાગઢના નવાજની ચઢતી કેવી રીતે કરવી, એ બાબતની યોજનાઓ તો તેના મગજમાં રમી રહી હતીજ. મુસલમાન લોકો સિપાઈગિરીને લગતા કામમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે તે તેણે જોઈ લીધું હતું; પરંતુ તે માથે તેણે એવું પણ અનુભવેલું કે, વ્યવસ્થા રાખવા રખાવવાનો શુભ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તેમનામાં નહિ હતો. આટલા ખાતર, વ્યવસ્થાપક

તરીકે તેમણે હિંદુઓને નિયોજ્યા. પોતાના ભાઈઓ તથા પોતાના વિશ્વાસને પાત્ર થયલા પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓ તથા ઇતર વર્ણના હિંદુઓને તેણે ક્ષાત્રધર્મ ષળવવાના કામ ઉપરાંત બુદ્ધિથી કંવાનાં કાર્યો સોંપ્યાં, અને મુસલમાન વગેરે લરાયક લોકોને તેમણે લશ્કરી ખાતામાં ફાળવ કરી તેમની કનેથી લડવાનું કામ લીધું. અમરજી પોતે પોતાના જ્ઞાતિબંધુ સહ ચોરણાંગણ વિષે સેનાના અગ્રભાગમાં જઈને ઉભતા, અને પોતાનાં માથાં પોતાના સૈનિકોની સાથે રહીને જોખમમાં રાખતા હતા. અર્થાત્, અમરજીએ હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય ઘણી દુશળતાથી કર્યું હતું, અને તે એટલે મુધી કે, તે ઉભય લોકો એકબીજા ઉપર આવી પડતી વિપત્તિના સમયમાં પણ એક બીજાના ષાંધવ થઈને અડગ ઉભા રહેતા હતા. દીવાન અમરજીની તથા તેના પુત્રોની જીવનકથાના વાચકોને ઉક્ત સત્ય સમજાવવાની જરૂર રહેશે નહિ. જગન્નાથ જ લાએ પહેલાં નવાબની સેવા આવાજ સિદ્ધાંતથી કરી હતી; અમરજીએ એ સિદ્ધાંતને અધિક પુષ્ટિ આપી પદલવિત કર્યો હતો; અને જૂનાગઢના બાળી નવાબોએ ઉત્તરોત્તર એ મહા મંત્રનું સ્મરણ રાખી પોતાની હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજા બધી સમદ્રષ્ટિ દાખવવાનું ચાલુ રાખેલું છે. વળી જૂનાગઢના ઇતિહાસ તપાસતાં માલૂમ પડ્યું પડે છે કે, બાળી નવાબોએ ખાસ અમુક અપવાદ સિવાય, હંમેશાં મંત્રીપદ ઉપર હિંદુઓને જ નિયોજ્યા છે, અને સિપાઈગિરીનાં કામોમાં મુસલમાન લોકોથી કામ લીધેલું છે. જૂનાગઢના હિંદુ-મુસલમાન લોકોમાં એકબીજા પ્રતિ ઠડવી લાગણી જોવામાં નથી આવતી તેનું કારણ બીજું એક પક્ષ નહિ, પરંતુ ઉક્ત પ્રકારની વ્યવસ્થાપુરઃસર થયેલી યોજનાજ છે. આ વિષય ઉપર ઉદાહરણો આપી ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પરંતુ વિસ્તારભયથી અત્ર વિરમવું પડે છે. હવે આપણે અમરજીનો બીજો નીતિમંત્ર તપાસીશું.

અમરજીનો જીલો નીતિમંત્ર એ હતો કે, એકવાર એક વ્યક્તિને સેવ્ય માન્યા બાદ તેનો કદિ પણ તિરસ્કાર ન કરવો. આ મંત્રનું રહસ્ય યથાર્થતઃ બહુજ યોદ્ધા સમજી શકે તેમ છે. અમરજીના પૂર્વજોએ એ મંત્રનું શબ્દશઃ પાલન કર્યું હતું; અને નાગરજ્ઞાતિનો આખો ઇતિહાસ તપાસતાં માલુમ પડે છે કે, ઉક્ત મંત્ર નાગરજ્ઞાતિમાં સર્વવ્યાપક થઈ રહ્યો હતો—અને છેજ. સેવ્ય કે સ્વામીની ભાવના બદલાયા છતાં કોઈ પણ નાગર-સેવકની ભાવનામાં વિકાર થયો હોય એવો દાખલો કોઈ રાજ્યના કે નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસમાંથી વિરલજ મળી શકે તેમ છે. સામાન્યતઃ, રાજપ્રકરણમાં નાગરોની નીતિ સેવ્ય-વ્યક્તિની સેવા કરી અટકી બેસવાની હોતી નથી; તેઓ જોઈએ અંશે સેવ્ય-વ્યક્તિને સેવતા આવ્યા છે તેના કરતાં સેવ્યનું જે પદ તેને અધિક અંશે ભજતા આવેલા છે; સેવ્ય-વ્યક્તિના હિત કરતાં તેઓ, સામાન્યતઃ, તેના પદના હિત ખાતર પોતાની તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરતા રહ્યા છે. અર્થાત્, રાજહિત કરતાં રાજ્યહિત વધારે સંભાળવું એવું નીતિસૂત્ર તેમણે પાળેલું છે, અને તદનુસાર તેમણે પોતાના સ્વાર્થને ભોગે પણ પોતાનાં આચરણ રાખેલાં છે. અમરજી દીવાને નવાબથી તિરસ્કૃત થતાં પુનઃ તેની સેવા સ્વીકારી પોતાનો ધર્મ બળવ્યો હતો. નવાબ હામદખાનજીના સમયમાં તેનું દગાથી ખૂન થતાં તેના પુત્રાએ રાજ્યહિત વિચારી સેવ્યસેવક સંબંધ તેના રહસ્ય પ્રમાણે આચરી બતાવ્યો હતો. ટુંકામાં કહીએ તો, જૂનાગઢનો ઇતિહાસ ઉક્તમંત્રનાં અનેક ઉદાહરણો પૂરાં પાડી શકે તેમ છે. કૃતમતાનો બદત્રો કૃતજ્ઞતાથી વાળવો એ જોઈ પ્રકરનો સદાચાર કહેવાતો હોય તો, એ સૂત્રને અવલંબી ચાલનાર દીર્ઘદષ્ટિવાળા ઉક્તવર્ગના રાજપુરુષોને ધન્યવાદ આપ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

અમરજી હવે જૂનાગઢમાં કરીકામ થઈ ગયા છે. પોતાના ઉચ્ચા-
શયને ફલીભૂત કરી આપે તેવાં સાધનો તેને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં છે.
અનુકૂળ સંયોગો સુરાષ્ટ્ર-ગૂજરાતમાં થઈ આવ્યા છે. ઇ. સ. ૧૭૬૧
માં થયેલા પાણીપતના મહાયુદ્ધથી મરાઠી સત્તાને કદિ પણ કળ ન
વળે તેવો ફટકો વાગી ગયો છે. નિર્જળ-પક્ષહીન થઈ ગયેલી
દિલ્હીની અધીશ્વરતા અધિકાંશે નિર્જળ બની જવા પામી છે.
ત્યારે હવે તે પોતે શાન્ત કેમ રહી શકે ? ઉત્સાહી મનુષ્યનાં
મન અંચળજ હોય છે; નિરૂઢમી થઈ તેઓ બેસી શકતાં
નથી; વૈભવથી તેમની આત્મજ્યોતિ ઝાંખી પડી જતી નથી.
અમરજીએ પોતાની સેના એકઠી કરી, અને નવાબ
સાહેબ કનેથી છીનવાઈ ગયેલા પ્રદેશો પ્રથમ પુનઃ પ્રાપ્ત

અમરજીની ઉર્જાવશ
જ ૧૫૨૧૨૧.

કરી લેવાનું કામ આરંભ્યું. બે વર્ષ પૂર્વે
બીબી સાહેબા સુલતાને વેરાવળ ખૂચવી
લીધેલું તે પાછું મેળવવા અર્થે તેમણે

પોતાના લશ્કર સાથેપ્રયાણ કર્યું, અને રાત્રીને સમયે જ્યારે અંદ્રજ્યો-
ત્સ્ના પૃથ્વીપટ ઉપર રેલાઈ રહી હતી ત્યારે તેમણે પોતાનો
વિજયદેવજ વેરાવળના કોટ ઉપર રાખી દીધો. આ કાર્ય કરવામાં
ઉભય પક્ષ વચ્ચે તુચ્છ યુદ્ધ થયેલું, અને શત્રુઓનો સંહાર પણ
બહુજ થયો હતો. આવી રીતે અમરજીએ પોતાનું પાણી ભતાવવા
માંડયું-પોતાની શારીરિક સંપત્તિનો શુભ ઉપયોગ રાત્નચલાભ્યર્થ
કરવા માંડ્યો. સુરાષ્ટ્રનું રાજ્ય કે જે અંડિત થઈને છિન્નસિન્ન અવ-
સ્થામાં આવી પડ્યું હતું, તેનો પુનરુદ્ધાર કરી તેને એક મહારાજ્યના
પાયા ઉપર સુકી દેવા અર્થે જે ભગીરથ પ્રયત્નો પોતાને કરવાના હતા
તેને લગતું મંગલાચરણ તેમણે ઉક્ત વિજય પ્રાપ્ત કરીને કરી દીધું.

પગલું માંડતાં વિજયે તો થયો; પરંતુ તે વિજયના પરિણામમાં અમર-
 છની નીતિભાવનાની કસોટી કરાવનાર પ્રસંગ પણ હોયો ધઇ આવ્યો.
 નવાળ સાહેબે વેરાવળના સુદરણ દેશાર્ધનામના કુળવાન ગૃહસ્થ-
 ના ઘરની સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ અમર-
 છને તે વાત રૂચિકર ન લાગી, અને તેમણે નવાળ સાહેબને તેણે
 નિંદકર્મ કરતા અટકાવી દીધા. ને સર્જિત પ્રભુતાનો પ્રભાવ અજળ
 હોય છે. હાથે હા લાણી સ્વામીની પ્રીતિ સંપાદન કરવી, એવો
 અમરછનો નીતિમાર્ગ ન હતો. કેવળ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી સેવા કરનાર
 સેવ્ય-વ્યક્તિનું જ હિત વિચારે છે, અને હિતની જ વાત પોતાના
 સ્વામી આગળ સ્પષ્ટતાથી તે કરે છે. પોતાના અમલ દરમ્યાન પોતાના
 સ્વામીના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું કલંક લાગી જાય તો તે પોતાની જ
 દીર્ઘિમાં ન્યૂનતા આણી દેનાર ગણાય, એવી તેમની બુદ્ધિ હતી.
 ઇતિહાસ ગુણદોષભાષક શાસ્ત્ર છે; તેથી હરકોઈ રીતે રાજાને રીઝવી
 સ્વકાર્ય-સ્વાર્થની સિદ્ધિ કરી લેવામાં નીતિનિપુણતા સમાયલી છે
 એવું સમજનારા મંત્રીઓએ બહુજ ચેતવાનું છે. અમરછ તાત્કા-
 લિક લાલની દરકાર ન રાખી ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનાર યથોપનને માટે,
 ઇંતેજાર હતા, અને તેથી તેમણે મંત્રરૂપી અંકુશનો ઉપયોગ કરી
 નવાળરૂપી માતંગને ખાળી રાખ્યો. પરિણામમાં દેશાર્ધના કુટુંબની
 આળગનું પાલન થયું; નવાળ સાહેબ કલંકથી બચી ગયા; અને
 સેનાધિપતિનું ગૌરવ અખંડિત રહી ગયું. આ સર્વ જીનાં બની તે
 સમયે અમરછનું પદ માત્ર સેનાધિપતિનું હતું. નવાળ સાહેબના
 મંત્રીપદ ઉપર તો પોપટ પારેખ ત્રણ દિવસ, ઝવેરચંદ વીથ દિવસ,
 અને મૂળચંદ પારેખ એક માસ પર્વત અનુક્રમે રહ્યા હતા; પરંતુ
 તેમના કાર્યભારમાં અર્ધાધૂંધી તથા અવ્યવસ્થા પ્રવર્તી રહી હતી,
 તેથી તેમને તે ઉચ્ચ પદ છોડી દેવાની ફરજ પડી ગઈ હતી. નવાળ

સાંહેમે અમરજીને મુખ્ય મંત્રીના પદ ઉપર નિયોજિત્યા, અને તે દિવસથી તેમના ખલા ઉપર રાજ્યને લગતી તમામ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાનો ભાર આવી પડ્યો. અમરજી કે જે આત્યાર સુધી દેવળ સેનાધિપતિ હતા, તેઓ ઉક્ત પ્રકારના દશાન્તરથી હવે દીવાન અમરજી થઈ ગયા. નવાળ સાહેમે જ્યારે તેમને દરબાર ભરી મંત્રીપદ અર્પણ કર્યું, તે સમયે જૂનાગઢમાં અતિ હર્ષ વ્યાપી ગયો હતો. આ વખતે યાદવાના શેર જમાનખાને જૂનાગઢ જીતી લેવાના ઇરાદાથી લશ્કર સાથે આવી, શહેરની બહાર પકાવ નાખ્યો; પરંતુ દીવાનજીના પ્રતાપે તેને ત્યાંથી તુર્ત નાસી છૂટવું પડ્યું. એજ વર્ષમાં કુંપાવાળા કાઠીએ અમરજીની મદદ માગી. અમરજી તો સજ્જ જ હતા. તેમણે શસ્ત્ર બાંધી, સૈન્ય લઈ જઈ લૂટારાઓનું આશ્રયસ્થાન જે દોલખાનીઆ હતું તેને જીતી જમીન-દોસ્ત કરી નાખ્યું. આ કાર્યની સમાપ્તિ કરી તેમણે કુંતલપુર (કુતિયાણા) ભણી ફર્ય કરી તેનો કિલ્લો હસ્તગત કરી લીધો, અને પોતાના નાનાભાઈ ગોવિંદજીને ત્યાં અધિકાર ઉપર સ્થાપી દીધા. ગોવિંદજી તે પહે પોતાના જીવન પર્યંત રહ્યા, અને તેમના મછી તે કિલ્લો તેમના પુત્ર મંગળજીના હાથમાં ઈ. સ. ૧૭૬૩ સુધી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્યનિષ્ઠ અમરજીની ચઢતી કળા થવા લાગી. તેના ઉદય પામતા ભાગ્યજાનુનાં કિરણો સર્વ દિશામાં સ્ફુરવા લાગ્યાં. ઠેકઠેકાણેથી તેમનું સાહાય્ય મગાવા લાગ્યું. તેમનો કીર્તિધ્વજ આકાશમાં ફડફડાટ ધ્વનિ કરવા લાગ્યો. વિજયશ્રીના પ્રસાદની વૃદ્ધિ તેમની ઉપર થવા લાગી. ભાવનગરના ભૂપાળ વખતસિંહે તેમનું સાહાય્ય મેળવવાને આમંત્રણ મોકલ્યું, અને તેનો તેમણે સ્વીકાર કરી, ભાવનગર ભણી જઈ, તલાબનો કિલ્લો જીત્યો. તલાબનેવાળા કોળી જાતિના પ્રતિપંક્ષીઓ તરફથી શૈયયુક્ત સુદ

મયાવવામાં આવેલું; તેમાં અમરજીના પોતાના પગમાં ગોળી
પણ વાગેલી; પરંતુ ધીર અમરજી અજીત હતા, અને અંતે જય
પામ્યા. અરિગણે ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું, અને અમરજી
જૂનાગઢ તરફ પાછા ફર્યા. સેવાપરાયણ યુદ્ધવીર દીવાનની સેવાથી
પ્રસન્ન થઈ નવાળ સાહેબે તેમને રાજ્યચિહ્નોની બક્ષીસ કરી.
અમરજીનું માન વધી ગયું. પણ માનથી અભિમાની બની જાય
તેવા તેઓ ન હતા. એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે, દીવાનના
ઉપનામથી તેમને કોઈ બોલાવતું કે લખતું તો તે તેમને પ્રિય
લાગતું ન હતું. નમ્રતા ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. દીવાનજીની
નમ્રતાએ તેમને ઉન્નતપદ પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૭૭૧માં
મંગરોળ (મંગલપુર) ના શેખમીયાંએ ખંડ કર્યું, અને તેથી તેની
સામે દીવાનજીનો વિજયી વાવટો ચાલ્યો. તેના ચાર કિલ્લા-સીલ,
દીવાસા, મહીયારી અને બગસરા, તેમણે છતી લીધા, અને
મંગરોળ ઉપર ઘેરા ઘાલી તેને તોપના મારથી ઉઠાવી ફેલાવું
શરૂ કરી દીધું. આ વિશ્વહ વિષે દીવાનજી જે અશ્વ ઉપર આરૂઢ
થયા હતા તેની ઉપર અગિયારવાર તરવારના ઘા થવા પામ્યા
હતા; પરંતુ દીવાનજી તેથી હગેલા નહિ. શેખમીયાં અંતે
પરાજય પામેલો, અને તેણે પોતાના મગજના અર્ધ ભાગ નવાળ
સાહેબને સ્વાધીન કરી દીધો હતો.

એજ વર્ષમાં અમરજીના પિતા કુંવરજી પુત્રકીર્તિથી સંતુષ્ટ
થઈ સંન્યાસ ધારણ કરી વિદેહ થયા, અને અમરજીને પોતાના
કુટુંબનું મંત્રીપદ પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. નવાળ સાહેબના રાજ્યની
સીમા દિનપ્રતિદિન વિસ્તાર પામવા માંડી, અને તે સાથે અમર-
જીનો પ્રવૃત્તિપ્રદેશ પણ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. સુરાષ્ટ્રની ભૂમિમાતા

પણ બ્યવસ્થા કરનાર સુપુત્રના જન્મથી અભિમાન લઇ તેના કોડ પૂરવા લાગી.

આ બનાવ બની ગયા પછી અમરજી દીવાનને પોતાનો પરોપકારક સ્વભાવ પ્રદાશત કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઇ આવ્યો. તેમને વિશુદ્ધ રાજકતા વિશેષ પ્રિય હતી. પોતાના દેશના નૃપતિ-ઓના નામને લેશ માત્ર પણ કલંક લાગે તો તે પોતાને કલંક લાગવા બરોબર તેઓ લેખતા હતા. તેઓ ઉદારચિત્ત તો હતાજ; આત્મ-પ્રતિષ્ઠાના તેઓ હીમાયતી હતા. કચ્છના રાજા રાવ ગોડલજી પોતાના આરબ જમાદારોને પગાર આપવાને અશક્ત થઇ પડ્યા, તેથી તેમણે પોતાના સુત્રસદી નાગરોને ઓળમાં આરબોને સોંપી દીધા. સુત્રસદીઓ અગણિત દુઃખોને અધિન થતા હતા. દીવાન-જીને આ વાતની જાણ થતાં તે દાનવીરે રાવ ગોડલજીનું માન સાચવવા અર્થે તથા પોતાના સાતિષંધુઓને કષ્ટમુક્ત કરવાના વિચારથી તે આરબોનો પગાર પોતાના ધનથી ચૂકાવી આપ્યો; એટલે એ શુભ કાર્યના બદલામાં કચ્છનરેશ તરફથી તેમનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે કૃતરા નૃપતિએ દીર્ઘ-કાળપર્યન્ત દીવાનજીને પ્રસંગે પ્રસંગે ભેટ ધનામાદિ મોકલવાનું પણ ચાલુ રાખ્યું હતું. દીવાનજીનું આવા પ્રકારનું પરદુઃખલંજક કાર્ય પ્રશંસાપાત્ર છે; કારણ કે કચ્છાધિપતિ તેમના સ્વામી ન હતા, છતાં તેમના હૃદયમાં જે ઉક્ત પ્રકારની શ્રેષ્ઠ સ્પુરણા થઇ આવી, તે તેમની પરોપકારવૃત્તિ તથા પ્રજામાં સ્વાસ્થ્ય અવર્તાવવાની ઉત્કંઠાનુંજ પરિણામ હતું. ધન્ય છે વળી તે ભૂપાળને કે જેણે દીવાનજી જેવા ઉગતા બાહાઈની પૂજા કરવામાં તથા તેને યોગ્ય પુખ્તવડે વધાવી લેવામાં ચિત્તસંકેત્ય પણ કયો નહિ. કૃતસતા આડુઅવળું

જોનારી નથી. તેનો માર્ગ સીધો છે. મનુષ્યમાં રહેતા મનુષ્યત્વનું
 માપદર્શક્યંત્ર કૃતજ્ઞતા છે. કૃતજ્ઞતાની ઓછપથી આપણી
 માણસાઇનું મૂલ્ય ઓછું અંકાય છે. દીવાનજી પરકંઠ્યાણસંધક
 હતા. તેમણે ઉક્ત કાર્ય કરી વાઘેરો કે જેઓ યાત્રાળુઓ, પ્રવાસી-
 ઓ તથા વળત્રેવળતે પેશ્વા, ગાયકવાડ આદિનાં સૈન્યોને પણ
 લૂટતા હતા અને સુરપદ્મમાં ધાડ પાડી પ્રભુમાત્રને રંજીત
 હતા, તેમને શાસિત કરવાને પોતાની સેનાને ગતિમાં
 મુકી. વાઘેરોનો પરાજય કરી સર્વ પ્રદેશોમાં શાન્તિ-દેવીની
 વિભૂતિની સ્થાપના કરી દીધી. દીવાનજીનું આ કાર્ય
 તેમની વ્યવસ્થાબુદ્ધિને જતાવનારું ગણી શકાય. ત્યાર પછી તેમણે
 યાજ્ઞરિયા કાઢીઓને હરાવ્યા, અને તેમની કનેથી દંડ લઈ, પોતા-
 ની સેનાને ઉના લણી પ્રયાણ કરાવ્યું. તે શહેરના કસ્બાતીઓ
 સામા થયા, અને તેમણે દીવાનજીના પુત્રવત્ તોપચીના તાળામાં
 રહેતા તોપખાના ઉપર હુમલો કર્યો. પરંતુ તે કુશળ તોપચીએ
 એવી તો ચતુરાઈથી તોપનો મારો ચલાવ્યો કે, પ્રતિપક્ષીઓની
 હુમ્મત હઠી ગઈ, અને તેમણે દીવાનજીનું શરણ લઈ દંડ દેવાનું
 કંબૂલ પણ કરી લીધું. એ લડાઈમાં તે તોપચી કે જેનું નામ પિપિહતું
 તેનું મરણ થયું, અને દીવાનજી કસ્બાતી શેખ તાહિરના પુત્રને
 દંડની વચુલાત કરાવવાની ખાતર જૂનાગઢ લઈ ગયા. આવી રીતે
 જૂનાગઢના જાણી રાજ્યની સેવા કરવામાં દીવાનજી પોતાનાં બહાલાં
 ખાજકોનો પણ લોગ આપવામાં એક પણ પણ પાછા હઠતા નહિ.
 પોતાનો વા પોતાનાં પ્રિયજનોનો વિનાશ થાય તો લાલે; પરંતુ
 લક્ષિતપરાયણતામાં અલ્પાંશે પણ ન્યૂનતા આવવા દેવી નહિ, એવો
 તેમનો સુસિદ્ધાન્ત હતો. પ્રયમ રાજ્યલક્ષિત-ધર્મ; પછી સ્વર્થ, એ
 સૂત્રના તેઓ ઉપાસક હતા. શરશરીર પડશે પરંતુ અક્ષર કીર્તિ રહેશે,

એ વચનમાં તેમની શ્રદ્ધા અડગ હતી. દીવાનજીના લાગ્યમાં વિશ્વા-
 ન્તિ બહુજ થોડી હતી. અવિરત પરિશ્રમ લેવામાંજ તેમનું સુખ
 સમાયલું હતું. પ્રવૃત્તિભગ જીવનજ મનુષ્યની ઉન્નતિ કરનાર છે.
 પ્રવૃત્તિ બાદ્ય ઉપાધિઓનો વિનોશ કરનારી અને પરમાર્થસિદ્ધિ
 કરાવનારી શક્તિ છે. વળી દીવાનજી એવા સંયોગોમાં મુકાયલા
 હતા કે 'મારે તેની તરવાર' એ વાક્ય અનુસાર વર્તન રાખ્યા
 વિના ચાલેજ નહિ. બાંહેધળી તે સમયની રાજનીતિનું વિશિષ્ટ
 લક્ષણ હતું. નિરાંતે બેસીને ખાવાનું લોકો સમજતા નહતા. આવ
 સમયમાં દીવાનજી જેવા વીર નાયકને આરામ લેવાની વાત ઉપર
 ખીડું મુક્યા વગર કેમ ચાલે? તેમનો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો
 જતો અભયુદય તે સમયના તિમિરાવૃત્ત મુરાદમાં બેરાવર ગણાતા
 અને પોતાના મનમાં સ્વશક્તિનું અભિમાન ધરાવનારા લોકોને
 કણાંની માફક ખટકવા લાગ્યો. ગોંડળવાળા કુંભાજીની ધારણા
 બૂનાગઢ પરત્વે ઇષ્ટ પ્રકારની નહતી. દીવાનજીનો તે એક સમર્થ પ્ર-
 ત્યસ્પર્ધી હતો; પરંતુ દીવાનજીની સામે છાતી કાઢી ઉભવાના કરતાં
 પ્રપંચાદિથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવામાં તે કુશળતા સમજતો
 હતો. તે સારી પેઠે જાણતો હતો કે, ત્યાં સુધી દીવાનજીના
 હેઠમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી પોતાના મનોરથને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ કરી
 શકાય તેમ નથી. આવી સ્થિતિ હોઈને કુંભાજીએ પરરાજ્યોની મદદ
 લઈને પણ અમરજીના એશ્વર્યને તોડી નાખવાનો યતન આદરી દીધો.
 મુરાદના ઇતિહાસમાં વિક્રમની ઓગણીસમી સદી ખરેખર ચિત્તાક-
 ર્ષક થઈ પડે તેવી છે. આ સદીમાં મુરાદની ભૂમિએ મહત્વાકાંક્ષી પુર
 પોને જન્મ આપ્યો છે. ઉત્તર મુરાદમાં મેરૂ ખવાસ, મધ્ય મુરાદમાં
 કુંભાજી, અને દક્ષિણ મુરાદમાં દીવાન અમરજી; એ ત્રણ મહત્વા-
 કેક્ષી વ્યક્તિઓ પોતપોતાનાં પરાક્રમે કરી જતાવવાને મથી રહી

હતી. આવા કાટેકાટ મળેલા વીરામાં એક બીજાને દાબી દેવાના વિચારો આવે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ! પરંતુ મેરૂ તથા કુંભાજીને એટલી ખબર ન હતી કે, કેવળ પાશવ બળ અર્થસિદ્ધિ કરાવી શકતું નથી. ઉચ્ચચર્ચાનો ચમત્કાર આવ બૂહોજ છે. મેરૂ તથા કુંભાજી સમર્થ થોષો હતા; પરંતુ તેમની ચિત્તવૃત્તિ ભ્રમ એટલી ઉચ્ચગામી ન હતી. હીવાનજી સમર્થ હતા તે સાથે તેમની મનોવૃત્તિમાં મલિનતાનો અંશ ન હતો.

કુંભાજીએ હીવાનજીને મોળા પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાની મદદે ગાયકવાડના લશ્કરને બોલાવ્યું, અને ખુદ નવાબ સાહેબ કે જેને પણ એ સમયે અમરજી બાણી પ્રપંચવશાત્ જરા દેશ ચર્ચાઓ હતા, તેને પોતાના પક્ષમાં શુભ્ત રીતે લઈ લીધા. કુંભાજીનો ઇરાદો હીવાનજીનો પરાજય કરી, પછી નવાબસાહેબની નિર્બંજતાનો લાભ લઈ, તેમને પણ હાથ ધસતા કરવાનો હતો. કુંભાજી તથા ગાયકવાડનાં લશ્કરો આલાચમડી પાસે ધાવણી નાખી પડ્યાં હતાં. તેમણે તક મળતાં બૂનાગઢના લશ્કર ઉપર હુલ્લો કર્યો, અને બૂનાગઢનું લશ્કર નાકું. અમરજીનો મૂળ સ્વામીમિત્ર જમાદાર સાલમીન મરાઠાઓના હાથમાં, સપડાઈ ગયો; પરંતુ આખરે તેને તેમણે છોડી દીધો. આ સમાચાર અમરજીને બૂનાગઢમાં મળતાં તેણે એક પ્રબળ સેના સત્તજ કરી શત્રુઓ પ્રતિ દ્રવ્ય કરી દીધી, અને અરિમણની ધાવણીની સામે પોતાનો વા પોતાનાં નાખી દીધો. કુંભાજીના છક્કા છૂટી ગયા, તેને ભક્તિપરાયણતામાં અદ્યતન છેવટે ઉશ્કેરણી કરનાર બામનીયોજીનો તેમનો મુસિદ્દાન હતો. પ્રધમ્નૂલ કરી દીધું. હીવાનજીએ ત્યારબાદ અમરજીના તેઓ ઉપાસક હતા. દારણો, અને તેના માલેક બામનીયોજીને તે પડાવ નો લાગ્યો.

મહોટો દંડ દઈ જૂનાગઢનું આધિપત્ય સ્વીકારી લીધું, એટલે સુયોધ અમરજી જૂનાગઢ ભણી પાછા વળી ગયા.

આ પ્રમાણે અમરજી એક તરફ જ્યારે જૂનાગઢના નવાબની વિજયપતાકા અત્રત્ર સર્વત્ર ફરકાવતા દિગ્વિજય કરતા ફરતા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી તેમના શત્રુઓ જેવા કે બકાલ ભીમ ખોજે, ગુલાબરાય મહેતા, ખુશાલરાય, સુગટરામ ભગત, જગજીવન કીકાણી અને બીજા નાગરો વગેરે સુરાષ્ટ્રના નૃપતિ, નિર્બળ મનના નવાબના કર્ણુમાં વિષ રેડવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા હતા ! ખરેખર, અખંડ સમૃદ્ધિ અસૂયા ઉત્પન્ન કરાવનારી છે. સાધુતાને સંકટનો સંપર્ક હોય છેજ. રાજલોભ શું શું અનર્થો નથી કરાવતો ? દીવાનજી જેવા પોતાના સ્વામીને માટે નિરંતર શ્રમ ઉઠાવતા શૂરા સરદાર-મંત્રીની સામે આવા આવા પ્રપંચો રચવામાં આવે તે અલ્પ ખેદકારક નથી. નીચવૃત્તિથી પ્રેરાયલાં, સ્વાર્થને માટે પરમાર્થને યોગનારાં, દ્વેષ અને મિથ્યાગર્વ કરનારાં મનુષ્યો આવા ભૂપતિની પાસે રહી ન કરવાનાં કર્મો કરાવે છે; અને રાજ-હિત ન સમજનારા તથા સ્વશક્તિનું મૂલ્ય વધારે પડતું આંકનારા મોહાધિન નરેશો તેવાં મનુષ્યોનાં મધીયાં વચ્ચેનાથી ફૂલાઈ-ઠગાઈ જઈ તેમના હાથમાં રમકડાં રૂપ થઈ રહે છે. ભોળા નવાબ સાહેબે દીવાનજીને તેના ભાઈઓની સાથે કારાગહના વાસી બનાવી દીધા. ત્યાં તડકો સહન કરીને જીવને જોખમે રોવા કરનાર, રોવકધર્મ બજાવવા જતાં પોતાનીજ દ્રષ્ટિ આગળ પોતાનાં પ્રિયજનોને શત્રુ-ઓના શસ્ત્રપ્રહારથી યુવાવસ્થામાં પોતાનાં આશાપૂર્ણ જીવિ-ને મૃણાલ તંતુઓની પેઠે તોડી નાખતાં વિલોકનાર, એકનિષ્કાનું વત આચારનાર, રાજહિત કરવા જતાં દેશવિદેશના લોકો તથા ભૂપા-ઓની આંખમાં કણુની પ્રમાણ ખટકનાર દીવાનજીને પોતાની સેવાનો

ચાલેલો ઉક્ત રીતિએ મળે, એ જો કાળનો પ્રભાવ નહિ તો અન્ય
 શું ? ઇ. સ. ૧૭૩૩ ના ક્રાદગૂન ગ્રુદ ઈ ને દિવસે દીવાનજીને કેદ
 કરી તેમની સ્વતંત્રતાને લૂટી લેવામાં આવી, અને તેજ દિવસે તેમના
 મક્ષિણભુજ રૂપ થઈ રહેલા તેના સ્વામીમિત્ર જમાદાર સાલમીનજી
 દગાથી ખૂન કરવામાં આવ્યું. સાલમીનના મરણથી દીવાનજી
 બળ તુટી જયે એવી કદાચિત કંદેષના કરવામાં આવી હશે । પરંતુ
 દીવાનજી પોતેજ સમર્થ હતા. હવે દીવાનજીની સત્તા ઘટી ગઈ છે,
 એવું સમજીને નવાબ સાહેબે તેને પાંચ માસ અને ત્રણ દિવસની
 કેદ લોગવાવ્યા પછી જાંધનમુક્ત કરી દીધા, અને ૪,૦૦૦
 ચાળીસહજાર જામશાહી કોશીનો તેમની કનેથી હાંક લીધો. હાંકની
 રકમ ભરાતાં સુધી, દીવાનના પુત્ર રંધુનાથજી કે જેમણે વય માત્ર
 દશ વર્ષનું હતું તેમને જોળમાં રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. અને
 દીવાનજી પોતાના કુટુંબપરિવારોને લઈને જેતપુર વિષ નિવાસ
 કરી રહેવાને ઉપડી ગયા. જૂનાગઢના નવાબ સાહેબના પદોપકારી,
 પવિત્ર સેવક અને સુરાદના સિંહને વિધાતાએ પોતાની રમત રમાડી.
 જે દીવાને એક સમય એક પ્રબળ સેનાના અધિપતિપદે સંહી જૂના-
 ગઢના રાજ્યની સેના કરતાં વ્યારે દિશામાં પોતાના વિજયના ડંકાના
 પ્રતિધ્વજ પડાવ્યા હતા; જે દીવાને અન્નજલની ચિંતાં રાખ્યા વિના
 અનેક કાળરાત્રીએ પોતાનું મસ્તક ચતુના સમુદાયમાં ઉંચું રાખી
 જૂનાગઢના નૃપતિનું ગૌરવ રક્ષિત રાખ્યું હતું; જે દીવાને નવાબ
 સાહેબના નામને સુરાદના સર્વ ભૂષણોના નામને શિખરે લાવી
 મુક્યું હતું; તે દીવાનને પોતાની આશા-પોતાના આજીવન-પોતાનું
 સર્વસ્વ એવા સંકુમાર જાલકને જૂનાગઢમાં પોતાના ચતુઓની
 મધ્યમાં સ્વેચ્છા વિરૂદ્ધ મુકી, નગર છોડી દેશવટો લેવાની જરૂર પડી
 ગઈ ! ટેકને માટે લેખ લેવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું. સ્વમાનની ખાતર

સત્તારૂપી માયાદેવીને તેમણે તિરસ્કારી દાઢી. આપ મુકી તેમણે જે નવાળ સાહેબને રીઝવી દીધા હોતે, તે કદાચિત્ તેમને શહેર છોડવું ન પડત. પરંતુ તેમ કરવા જતાં તેમના પુરુષાર્થને- તેમનામાં રહેલી નૈસર્ગિક પ્રભુતાને ધક્કો લાગત, અને નવાળ સાહેબથી તેનું પાણી મપાઇ જત. તેથી તેઓ ગુપ્તગુપ્ત ચાલ્યા ગયા. પોતાના અનુગામીઓ કે સુરાષ્ટ્રના અન્ય કોઈ દેશપાલની મદદ લઈ, તેમણે જે નવાળ સાહેબ સામે પોતાનું માથું ઉઘડવાનું ધાધુ હોત, તે તેમ પણ તેઓ કરી શકત. પરંતુ તેમણે જે રાજ-હિતપાલનની નીતિ ધારણ કરી હતી તેનું ઉલ્લંઘન કરવાનું તેમણે યોગ્ય ન વિચાર્યું. રાજના દોષને માટે રાજ્યને હાનિ કરવાની છુદ્ધિએ તેમને ધર્મમાર્ગથી સ્ખલિત ન કર્યા. તેમણે જોઈ લીધું કે, સંસાર-ચક્ર ઉમર મુકાયલું મૃત્તિકાપિંડરૂપી મનુષ્યજીવન મુખદુઃખ દંદના દંડપ્રહાર વડેજ ઘડાતું જાય છે. પોતાને ચતાં દુઃખથી દુર્બલ મનના ણની અન્યને દુઃખકારક બનવું એ કોઈ પણ રીતે શ્રેયસ્કર નથી, એવું તેઓ માનતા હોય, એમ તેમના ઉત્તરાચારથી જણાઈ આવે છે. દીવાનજીમાં શૌર્ય ઘણુંજ હતું, એટલે શૌર્યને અંગે રહેતું ધૈર્ય પણ તેમનામાં હોય તો તેમાં કશું આશ્ચર્યજનક નથી. ધૈર્ય ધારેલી વાતો બર લાવે છે. નવાળ સાહેબ વિષે અમરજી સંપૂર્ણ વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા. પોતાનો સ્વામી નવાળ સમય આવે પોતાનું સ્મરણ કર્યા વિના રહેશેજ નહિ, એવી તેમના મનમાં ખાત્રી હતી. તેમની રાજશક્તિ નિર્મલ અને નિશ્ચલ હતી, એટલે પછી પોતાના પુત્રરત્નને પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાથી વિમુખ બનેલાં નવાળ સાહેબના હાથમાં મુકી જતાં પણ તેઓ શા માટે સંકેત્યાય? નવાળ સાહેબ જોકે નિર્જલમનના ણની ગયલા હતા, તથાપિ તેમના મન-માંથી દીવાનજી તરફનો ભાવ ઉડી ગયો ન હતો. મંત્રીપુત્ર રંધુનાથજીને

આવ્યો હોતો એટલેજ અંશે હવે રનેહની જ્યોતિ બગૃત થઈ બેઠી,
 અને પરિણામમાં દીવાનશત્રુઓની બળ ત્રોડી સ્વતંત્ર આચરણ
 કરવા જેટલું મનોબળ તેમને પ્રાપ્ત થઈ આવ્યું. લીમખેળા વગેરે
 અમરણના નિંદકોને પોતાની સમક્ષ બોલાવી તેમને તેમણે કહ્યું,
 “ દીવાન અમરણ જેવો કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ રાજાને
 પોતાની નોકરીમાં મળ્યો નથી. જેણે જૂનાગઢના દરબારની પ્રતિષ્ઠા
 વધારી છે, અને જેને કોઈ પણ પ્રકારના દોષ વિના પ્રધાનપદ
 ઉપરથી દૂર કર્યો છે, તેઓ આ વખતે જેતપુર વિષે રહે છે. તેને
 સુરાષ્ટ્રનાં સર્વ સંસ્થાનો તરફથી, દીવાન પોદુંગીએ તરફથી તથા
 અખિલ ગુજરાદેશના રાજવંશીઓ તરફથી તેમની નોકરી સ્વીકારા-
 વવાને નિમંત્રણ આપે છે. તેને જો કે મારી પરવા નથી, તથાપિ
 તેના વગર જૂનાગઢનું રાજ્ય દિન પ્રતિદિન વધારે નહારી સ્થિતિમાં
 આવતું જાય છે. તેટલા માટે જો તમે તમારા જીવની ખેવના
 કરતા હો, તો તમારે “ દીવાનજીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું ” અને
 તેમને સત્વર પુનઃ બોલાવી આવવું. ” આ પ્રમાણે સુરાષ્ટ્રદેશતિલક
 “ દેશપતિ હલપતિ દીવાન ” ની પ્રતિ નવાળ સાહેબનો દ્વંધભાવ
 ગળીને રનેહના રૂપમાં પરિણમી જઈ પ્રકાશ પામી ગયો. દીવાન-
 જીના ઐશ્વર્યનું મૂલ્ય તેમને હજીવે હજીવે જણાવા લાગ્યું. તેમના
 ગળમળતા પ્રતાપનાં તેમને સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં. પોતાના
 રાજ્યની શક્તિ અમરણમાંજ રહેલી છે એ વાતમાં તેમનો વિશ્વાસ
 દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક દ્રઢ થતો ગયો. પોતાની આસપાસ
 રહેલા હજુખત મનુષ્યોની દુષ્ટતાનો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા
 લાગ્યો, અને રાજ્ય ઉપર આપત્તિનાં જે વાદળાં ચઢી આવવા
 લાગ્યાં તેથી પોતાના રાજ્યમાં ‘પ્રવર્તવા લાગેલા અધિકારમાંથી
 દીવાનજી જેવા દૂર જઈ બેઠેલા સૂર્યના તેજની આંખી થવા લાગી.

ક્યારે દીવાનજી પાંછાં આવે અને પોતે સ્વસ્થ થાની નિદ્રામુખ લેઈ શકે, એવા વિચારમાંને વિચારમાં નવાળ સાહેબનું ધૈર્ય અતે ખૂટી ગયું, અને “ ચકંટનો ભાર જેમ શ્વાન ” તાણવાને તૈયાર થયા હોય તેવા અતિ ઉત્તરતા પ્રકારની બુદ્ધિ ધેંસાયતાં, નવાળસાહેબને એક સમયે અતિપ્રિય થઈ પડેલા મંત્રીશિષુઓને જેતપુર જઈ દીવાનજીની કામા ચાચી બોલાવી લાવવાની એકાએક આજ્ઞા થઈ ગઈ. કિપાય ન સૂઝતાં ટેક સળી ન શકનાર પ્રયત્નીઓને જેતપુર જઈ પોતાના ગણી લીધેલા શત્રુને મનાવી લાવવા પડ્યા. એક બાબુધી એ પ્રમાણે દીવાનજીને જૂનાગઢના નવાળ સાહેબ તરફથી નિમંત્રણ આપ્યું. બીજી બાબુએ કુચ્છાધિપતિ રાવ ગોડજીનાં માણસો, એક લાલકાદાર પોષાક લઈને દીવાનજીને કુચ્છ રાજ્યના મંત્રીપદ ઉપર લઈ જવાને માટે આવ્યાં. આ સમયે દીવાનજીએ શું કહ્યું તે જોવાનું છે. દીવાનજી કેવળ રાષ્ટ્રલક્ષ્મ હતા. તેમના મનમાં પોતાના જૂના સ્વામી પ્રતિ સંપૂર્ણ આદરભાવ હતો. પોતાનો અભ્યુદય જૂનાગઢના નવાળ સાહેબની સેવા કરવાથી જ થયો છે, એવું તેમનું માનવું હતું. નવાળ સાહેબે પોતાને જ્યો દીધો હતો; પરંતુ તેમ કરવામાં નવાળ સાહેબના કરતાં તેમના સહચરોનો વધારે હોય હતો, એવા ઉદાર વિચારથી દીવાનજીનું હૃદય નવાળ સાહેબ બણી તો સદા નિર્મળજ હતું. વળી પોતે યદુણ કૃદ્દી રાજનીતિનાં સૂત્રોનો પોતાને હાથે લગ ધાય તે ક્યોંકારવ્યા ઉપર પાણી ફેરવવાના જેવું થઈ રહે એવું પણ તેમને લાગ્યું. અપકારને બદલે ઉપકાર કરવામાંજ પોતાનો પુરુષાર્થ, તેમણે ગણી લીધો. આખરે સંપૂર્ણ વિચાર કરી તેમણે આભાર માંની કુચ્છનરેશનાં મનુષ્યોને વિદાય કર્યાં, અને નવાળ સાહેબની સેવા કરવાનું પુનઃ દળવી લીધું. દીવાનજી-વિચારુ દીવાનજી સત્વરે જૂનાગઢ લાવ્યાં.

ઉપડી ગયા; અને ત્યાં પહોંચી ગયા એટલે નવાળ સાહેબે તેમને
 યોગ્ય સન્માન આપી, તેમના પુત્ર રઘુનાથજીને-જૂનાગઢના ભવિ-
 પ્યના દીવાનને સોંપી દીધા એટલુંતો નહિ, પરંતુ તેમની અનન્ય
 રાજભક્તિ તથા આત્મનિષ્ઠાથી પ્રસન્ન થઈને તે લલા ભૂપતિએ
 તેમને બે ગામ આસમાં આપી તેમની સેવાની ઠંઠર પણ કરી દીધી.

દીવાન અમરજી એ પ્રમાણે પુનઃ મંત્રીપદ ઉપર સ્થાપિત થઈ
 ગયા. દેશપરદેશ એ મંગળ સમાચાર ફેલાઈ ગયા. દીવાનજીના
 મિત્રો આનંદ પામ્યા, અને શત્રુઓ ભય પામી ગયા. સંકળાયેલો
 સિંહ છૂટો થતાં વનચરોના હાંબ ગડગડી ગયા. માંગરોળને
 શેખરીયાં કે જેણે જાંડ કયું હતું તે પોતાના હાથમાં ફાંસો
 નાખી નવાળ સાહેબના દરબારમાં હાજર થઈ ગયો. દીવાનજીએ
 તેની કનેથી જાંડ લઈ માફી આપી, અને શેખે જૂનાગઢનું આધિ-
 પત્ય સ્વીકારી લીધું.

આ કાર્ય થઈ રહ્યું કે તુર્ગ દીવાનજી પાસે ફર્યાદ આવી કે,
 સૂત્રાપાડાનો જમીનદાર ચાંદપટ્ટણી સોમનાથપટ્ટણના લોકોને
 પીડા કરી રહેલો છે. દીવાનજી સંકટનિવારક તો હતાજ. તેમની
 વિજયપતાકા હજી તો ઉડતીજ હતી. તેમણે પોતાની સેના સાથે
 પ્રયાણ કરી સૂત્રાપાડાને ઘેરો ઘાલી દીધો, અને તોપ ચલાવી તેના
 દિલ્લાને ઉડાવી દેવાનું શરૂ કરી દીધું. ચાંદપટ્ટણીના હોંસકોસ ઉઠી
 ગયા, અને તે પોતાને જીવતો રહેવા દેવાની શરતે તાબે થઈ ગયો.
 દીવાનજીએ તેને અભયવચન આપ્યું, અને ચાંદ શરણે આવતાં
 સૂત્રાપાડાનો દુર્ગ અમરજીએ પોતાની ફરિયા પુત્ર મહેતા ગંગા-
 રામ લાલભાઈના હવાલામાં સોંપી દીધો. આ પ્રસંગે વળી અમર-
 જીની પવિત્રતાની કસોટી થઈ આવી. ચાંદપટ્ટણીને એક સુંદર

પુત્રી હતી, અને નવાળ સાહેબે તેની ખુબસુરતી વિષે ઘણું સાંભળેલું હતું. આવો લાગ ફરીથી નફિ મળે એવી ખુદ્દિ થઈ આવતાં, નવાળ સાહેબે ચાંદની કન્યાને બગાડનારે પણ પોતાની પાસે લઈ આવવાને પોતાનાં માણસોને મોકલી દીધાં. પરંતુ ચાંદ નવાળ સાહેબની માગણી સ્વીકારે તેમં ન હતો. વળી દીવાનજીએ તેનાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનું પાલન કરવાનું વચન આપ્યું હતું, એથી દીવાનજીથી પોતાનું રક્ષણ થશે એવું પણ તે માનતો હતો. દીવાનજીએ કયું પણ તેમજ. નવાળ સાહેબની ઇચ્છાને ખાળી તેમને તેમણે કલંકિત થતાં બચાવી લીધા.

દીવાનજીની શૌર્યસંપન્નતાની સાથે સદાચારસંપન્નતાથી તેમની કીર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ રહી હતી, અને લોક માત્ર તેમની લડી દૃઢ વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી વિચોક્તતા હતા. મંત્રી રાખવાનું કારણ એટલુંજ છે કે, રાજાને તેના ઉપદેશથી પોતાનાં કૃત્યો ઘટ્ટાવવાનું સરલ થઈ પડે. નૃપતિ ગમે તેવો હોય પણ અંતે માનવી છે, અને તેથી તે ભૂલો પણ કરે એ સ્વાભાવિક છે. તેની પાસે શુભ ઉપદેશક હોય છે તો તે સન્માર્ગે ચઢી ખરો પ્રજાપાલક બને છે. મંત્રી રાજાપ્રજાને સંકલિત રાખનાર મંત્રીકાંડા રૂપ છે, અને તેથી તેનું સ્થાન ચિંતાસ્પદ ગણાય છે. સ્વામીનું અને તેદ્વારા રાષ્ટ્રનું શુભાશુભ અને તેથી ઉત્પન્ન થઈ આવનાર ફળોની વિષે ચિંતાન કરવામાં મંત્રીના ધર્મો સમાયલા છે. જ્યાં રાજાને લોકરૂચિને અનુરૂપ શાસનપદ્ધતિ સ્વીકારવાની જરૂર હોતી નથી તેવા દેશમાં તો ખાસ કરીને પ્રભુતાસંપન્ન મંત્રીજ ખરું રાજેહિત કરી શકે છે; કારણ કે રાજાની ઉપર છાપ પડે તેવા પ્રધાન વિના રાજા પોતાના ધર્મ યથા-થે બજાવી શકતો નથી. યથાર્થ એધર્મસંપન્ન પ્રધાનને અભાવે શાસનપદ્ધતિ કેવળ સ્વેચ્છાચારી થઈ પડે છે,

અને કુશળ ભૂપતિઓ પણ પ્રજાનાં અજ્ઞાત-દુઃખોને નિવારી શકતા નથી. પ્રજામતને જે દેશમાં પ્રસિદ્ધિ મળતી નથી તે દેશમાં પ્રજાને થોડું કે ઘણું સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેનું પ્રમાણ મંત્રીની મદદથી રાજ કરતા રાજાની શક્તિથી કાઢી શકાય છે. આવા દેશમાં મંત્રીની મહત્તા ઘણીજ ગણાય છે; સો પછી જ્યાં રાજા પોતે નિરંકુશ હોય અને બુદ્ધિના વિષયમાં ઉતરતો હોય ત્યાં તેની મહત્તા કેટલી આંકવી? અમરજીની મહત્તાનું માપ તેના સમયના પ્રવાહોનું પૃથક્કરણ કરવાથી કાઢી શકાયે. દીવાનજીનાં એટલાં સુભાગ્ય હતાં કે, તેઓ પ'ંડે જેટલા ધર્મપરાયણ હતા તેટલા નવાળ સાહેબ પોતે પણ તેમનાં વચ્ચે ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા હતા. દીવાનજીએ નેક સલાહ આપવાનું અને નવાળ સાહેબે તે પ્રમાણે આચરવાનું ચાલુ રાખ્યું, તો પરિણામ એ આવ્યું કે, સેન્ય તથા સેવક વચ્ચેનો પ્રેમ દઢતમ થઈ ગયો, રાજનીતિ એક તાલે ચાલી રહી, અને જૂનાગઢના રાજ્યની પ્રભુતા અખિલ મુરાદમાં સર્વમાન્ય થઈ રહી.

આંદપટ્ટણીનો પ્રસંગ સમાપ્ત થયો; પરંતુ દીવાનજીને આરામ લેવાના અવકાશ રહેવા દેવાની દેવેચ્છા ન હતી. જામનગરના જામ તરફથી ઓખામંડળના વાઘેરાને શિક્ષા કરી દેશમાં શાંતિ ફેલાવવા અર્થે મેરામણ ખવાસે દીવાનજીને આમંત્રણ મોકલ્યું. આપણા રણવીરને તો વારજ ન હતી. ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં દીવાનજી એક પ્રબળ સેના લઈને ઓખા વિષે જઈ પહોંચ્યા, અને ત્યાં જઈને વાઘેરાના આશ્રયસ્થાનરૂપ ગણાતા પોપીત્રાના અજય્ય અને અલેષ દુર્ગને સુરંગ ફેડી ઉડાડી દીધો, અને વાઘેરાએ સંગ્રહી રાખેલું તમામ ધન પોતાને હાથ કરી લીધું. વિજ્યાન્તે થતા ઉત્સવાનન્દો ચાલતા હતા તેવામાં, નવાળ સાહેબ મોહોળતખાનજી સ્વર્ગસ્થ થયાના હૃદયવિદ્વારક સમાચાર દીવાનજીને જઈ પહોંચ્યા, અને વિજે-

તાઓનાં ચિત્ત શોકસાગરમાં દૂષી ગયાં. સ્વર્ગસ્થ સ્વામીની ગેરહાજરીમાં તેમના બાલપુત્રનું હિત સંભાળી રાખવાના વિચાર પુષ્પચરીલ પ્રધાનના મનમાં સત્વર ઝળકી ઉઠ્યા, અને પરિણામમાં દીવાનજી એકદમ જૂનાગઢ ભણી ઉપડી ગયા.

જૂનાગઢ જતાં અમરજીના માથા ઉપર ભારે કામ આવી પડ્યું. મોહોળતખાનજીના પુત્ર અને ગાદીવારસ હામદખાનજી વયમાં છેક બાલક હતા. પરિણામમાં પ્રપંચો રમાય એ પણ સંભાળ્ય હતું. પરંતુ દીવાનજીરૂપી મોલ એટલો તે મજબૂત હતો કે, રાષ્ટ્રભવનનું છાપડું કોઈ પણ પ્રકારના સંશોભથી ઉથલાઈ પડે તેમ ન હતું. તથાપિ આવા સૂક્ષ્મ પ્રસંગે આવરણ ન આવે તે માટે તેમણે તૈયારી કરી રાખી. સદ્ભાગ્યે કશું નવાજૂતું ન બન્યું; અને દીવાનજીએ મુજબનકુંવરને પેટે અવતરેલા શાહજહા હામદખાનજીને તખ્તનશીન કરવાની મંગલક્રિયા પૂરી કરી, ઇ. સ. ૧૭૭૫. અમરજી મંત્રીપદ ઉપર કાયમ રહ્યા, અને નવાબ સાહેબ હામદખાનજીએ દરબાર ભરી દીવાનજીને સર્વ અધિકાર સોંપી દીધા. દીવાનજી સુખ્યતા ગાદીના નોકર હતા, અને તેથી તેમણે નિવૃત્તિનિવાસ ન સ્વીકારતાં સેવા કરવાનું આહુ રાખ્યું. સ્વર્ગસ્થ નવાબ સાહેબ ભણીની પોતાની કૃતજ્ઞતાથી પ્રેરાઈને નવા નવાબ હામદખાનજીની બાલાવસ્થા દરમિયાન રાજ્યની વ્યવસ્થા યથાર્થ પાળી રાખવામાં પોતાનો ધર્મ સમાયલો છે, એ વિચારે તેમના ચિત્તાકાશને પ્રદીપ્ત રાખ્યું, અને દીવાનજી જમાખંધી કરવાના કાર્ય અર્થે જૂનાગઢની બહાર નીસરી પડ્યા. ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં ઝાલાવાડની પેશકશીનો આંકડો નિશ્ચિત કર્યો, અને નવાબ સાહેબની સર્વેશ્વરતાનો ઠંઠો સુરાષ્ટ્ર-

ના દૂરમાં દૂર આવેલા પ્રદેશોમાં પણ વગડાંઓ. એ પ્રમાણે જ્યારે જૂનાગઢની સેના છાતાવાડ જેવા દૂર પ્રદેશ વિષે શંકાઈ રહી હતી, ત્યારે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને ખાટવાના જાગીરદાર ખાખી આદિલખાન અને મુજ્જતારખાંને વંથળીના નાઘોરીઓ તથા કરખાતીઓ સાથે ઐક્ય કરી સરલતાથી વંથળીનો કિલ્લો હાથ કરી લીધો. અમરજીને આ વાતના સમાચાર પહોંચતાં તેમણે એક-દમ આવી વંથળીને ઘેરો ઘાલી દીધો. નવાબસાહેબનાં માતા બીબીસાહેબા મુજ્જતારખાંને ખૂટવીને પોતાના પક્ષમાં ભેળવી લેવાની ઉક્તા બંડખોર જાગીરદારોએ ઘણી તજવીજ કરી; પણ તે વ્યર્થ ગઈ, એટલે એ સમયે પેશકશી ઉઘરાવવાને મુરાદમાં આવેલા અમદાવાદના મુખા આબુરાય મહિપતિરાવતું બંડખોરોએ સાહાય્ય મેળવ્યું. દીવાનજીએ ઘેરો ચાલુ રાખ્યો, અને દક્ષિણીઓને પણ સમજાયું કે, દીવાનજીને કશું પણ કરી શકાય તેમ નથી. એ ઉપરથી આખરે આબુરાય મુખાએ અમરજી સાથે સમાધાન કરી લીધું, અને તેમને પોશાક વગેરે આપી બાકીની જમા-બંધી ઉઘરાવવાનું કામ પણ પોતા તરફથી તેમને સોંપી દીધું. પાછ-ળથી અમરજીએ વંથળી ઉપરનો ઘેરો વધારે અસરકારક અને મજબૂત કર્યો, અને છેવટે બંડખોરોને પરાજય આપી નવાબ સાહેબનાં માણસોના હાથમાં તે શહેરને સુકી દીધું.

આ સમયે દીવાનજીની કીર્તિ છેક ટોચે પહોંચી ગઈ હતી. તેમનો ભાગ્યચંદ્ર પૂર્ણિમાનો બની ગયો હતો. તેમનું પ્રાગલ્ભ્ય એટલું બધું તો વૃદ્ધિ પામી ગયું હતું કે, એ તેમને મુરાદના મુખ્ય રાજા થવાની ઇચ્છા થઈ આવી હોત, તો તેઓ તેમ પણ કરી શકત. પરંતુ તેમને લોભ તો હતોજ નહિ. તેમની વૃત્તિ નિર્મલ તથા

નિશ્ચળ હતી. સેવકના ધર્મો દેવી રીતે અને કેટલો જોગ આપીને બળ-
વવાના હોય છે, એ વાતનું ચિહ્ન પોતાના ઉત્તરભોને પોતાના આચા-
રદ્વારા આપવા અર્થે તેમનો અવતાર થયો હતો. તેઓ સ્વભાવે ઉદાત્ત
પણ નમ્ર હતા. તેમનામાં ખરું નાગરત્વ રહ્યું હતું. સ્વમાન સાચવી,
ધીરતાથી, શુદ્ધબુદ્ધિ રાખી કર્તવ્ય કરવામાં જ નાગરતા સમાયલી
હોય છે. સુરાધૂના ગમે તે પ્રદેશના ઇતિહાસને રાજકીય દ્રષ્ટિથી
જો તપાસીશું, તો આપણને પ્રત્યક્ષ થઇ આવશે કે, નાગરમંત્રીઓએ
અહગભાવથી રાજસેવા કરવામાં તથા પોતાના સ્વાર્થ અને પ્રાણનો
જોગ આપવામાં કદિ પણ પાછી પાની કરેલી નથી. વરતુતઃ સુરાધૂનો
રાજકીય ઇતિહાસ નાગરશાસિના યથોચની પુરૂષોનાં જીવનચરિતો-
નો સંબંધ છે. વિશ્વાસઘાત કરી સ્વામીની હરકોઇ પ્રકારનું
નિર્બંધતાનો લાભ લેઇ તેવું કરતાં પોતાના ઉત્તરભોને શીખવી જવું
એના કરતાં પરમાર્થની ચક્ષુવેદિ વિષે સ્વાર્થનું બલિદાન આપી તે
થકી મળતી કીર્તિ કમાવી એ અધિક પ્રિયકર અને ઉચ્ચતર છે
એવું આપણા આ વીરેન્દ્રનું માનવું હતું. ગુજરાતના આપણ
ખાણના વિકાગમાં જે અધિકાર પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેનો નાશ અમ
રજી જેવા નિર્બંધ નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિથી પરકલ્યાણાર્થ મથતા અંદ્રથી
ન થાય તો પછી શું કોઇ અન્ય તરલપ્રકાશવાળા દીપકથી થવાને
હતો ? અમરજીમાં સુધાંશુની શીતળતા અને દિવાકરની ઉષ્ણતા-
ઉગ્રતા એ ઉભય ગુણોનો વાસ હતો. તેમને રાજલોભ કરતાં કીર્તિ
લોભ વધારે હતો; કીર્તિ પણ કોટિલ્લયથી કમાયલી નહિ, પરંતુ
સરળ અને શુદ્ધ વર્તનના બળથી પ્રાપ્ત કરેલી. તેમને રાજ થવાની
શી અપેક્ષા હતી ? જ્યાં સુધી નવાળ સાહેબ તેમની ઉપર
સંપૂર્ણ વિશ્વાસની દ્રષ્ટિથી જોતા હતા; જ્યાં સુધી એક મહા બળ-
યુક્ત સેનાના પોતે પ્રિયનાયક હતા; અને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના

શ્રેષ્ઠાચારથી પ્રભુત કરેલા ઉત્તુંગશૃંગ ઉપર વિરાજી શકતા હતા; ત્યાં સુધી જૂનાગઢના તો શું, પરંતુ અખિલ સુરાષ્ટ્રના તેઓ રાજધિરાજ જ હતા. 'શક્તિ એજ સામ્રાજ્ય' એવો તેમનો સિદ્ધાન્ત હતો. ચથાર્થ :શક્તિવાળી વ્યક્તિઓ શું સર્વોપરિ પ્રભુતા નથી સ્થાપતી ? પોતાના મરણ બાદ નવાળ સાહેબ પોતાના કુટુંબ પ્રતિ પ્રેમભાવથી વિલોકે, અને પોતાથી કરાયેલી સેવાના બદલામાં પોતાના વંશજોની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખે, એવી ભાવના દીવાનજીએ રાખી હોય તો તેમ પણ બનવા જોગ છે. કીર્તિંગ-ઢનો મનોમય પ્રદેશ એ તેમનું રાષ્ટ્ર હતું. 'ઘતિહાસ' શબ્દ જ્યાં સુધી ભાષામાં હયાતી ધરાશે, ત્યાં સુધી સુરાષ્ટ્રના ઘતિહાસ-સાહિત્યમાં દીવાનજીના સર્વમાન્ય નામના પડલા જ્યજ્યકાર સાથે પડ્યાંજ કરશે. જ્યાં સુધી બાળી વંશ રહેશે, ત્યાં સુધી તે વંશના નૃપતિઓ તેમના ઉપકારના ભાર નીચે દટાયાજ રહેશે, તેમની એકરંગી રાજનીતિનાં યશોગાન ગાયાં જ કરશે.

હવે પ્રસ્તુત વિષયમાં ચાલો આપણે ઉતરી પડીએ. જેમ જેમ દીવાનજીનો ઉદયભાનુ ચઢતો ગયો, તેમ તેમ સમર્થ પ્રતિપક્ષીઓ સાથે તેમને પોતાનું બળ અજમાવવાના પ્રસંગો ઉભા થતા ગયા. દીવાનજીનું નિત્યવિજયી લશ્કર જ્યારે પાંચાલના પ્રદેશમાં દ્રુપ્ત હતું, ત્યારે ઇ. સ. ૧૭૭૬માં પેશ્વા તથા ગાયકવાડના પ્રતિનિધિઓ, અમૃતરાવ અને થોભણ ઐક્ય કરીને સુરાષ્ટ્ર ઉપર ચઢી આબ્યા. તેમના આ આક્રમણપ્રતિ દીવાનજીએ પ્રથમ તો બેદરકારી બતાવી; પરંતુ આખરે ઉભય પક્ષની સેનાઓ જોતપુર પાસે ભેટભેટાં થઈ ગઈ, અને થોધો સંગ્રામ કરવાને અત્યંત આતુર બની ગયા. વિજયશ્રીનું આવાહન કરનારા, પ્રોત્સાહક વાદિત્રનાદ થવા લાગ્યા. દિવસપતિએ નિશાચરનું પ્રાણદય તોડી નાખી અંબરતલ વિષે પોતાની અધીશ્વ-

રતા સ્થાપી દીધી, અને તે મંગલક્રિયા થતાંની વારજ-ઉભય પક્ષના સૈનિકોએ પોતપોતાની તરવારો ધ્યાનમાંથી જોચી કાઢી. ધરણીને ધ્રુવે એવા નગારાના ધાવ સાથે ઉભય સૈન્યો એક બીજાની ઉપર તટી પડ્યાં. મરાઠાઓ મહોટા સમૂહમાં ઉત્સાહપૂર્ણ આગળ ધસ્યા, અને દીવાનજીને પોતાનું રક્ષણ કરવાની દુરજ પડી ગઈ. પરંતુ અમરજી જેવાતેવા પ્રતિપક્ષી ન હતા. નિરાશામાં આશાને તેઓ ડબવા દેતા નહિ. રણગણમાં ‘મારો મારો’ ના પુકારો પડતા હતા. સૈનિકોમાં અચાર ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો. આ વખતે મરાઠી સેનામાંથી કોઈએક થોડે ખુદ દીવાનજીના શરીર ઉપર એક મહા વેગયુક્ત અસિપ્રહાર કર્યો; પણ દીવાનજીએ કવચ પહેરેલું હતું તેથી તેમને તે પ્રહારની હેશ માત્ર પણ અસર થઈ નહિ. અત્યુત્પન્નમતિત્વ વાપરી દીવાનજીએ એકદમ દુરંગટી ખાધી, અને પોતાના ભાલાવડે તેમણે તે પ્રહાર કરનાર શૂરા થોધને સ્વધામ પહોંચાડી દીધો. મરાઠાઓના પગ ઢીલા પડી ગયા; તેઓ પાછા હઠ્યા, અને દીવાનજીનો વિજય થયો. બીજે દિવસે તેઓએ દીવાનજી સાથે સમાધાન કરવાને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે જાડેજા કુંભાજીને તથા વાળા કુર્ચડને જૂનાગઢની છાવણીમાં મોકલ્યા. દીવાનજી સરલ સ્વભાવના, શાન્તિના ઉપાસક હતા; નમતું સુકનાર શત્રુને મિત્ર સમાન ગણવામાં તેઓ પોતાનું સૌર્ય સમજતા હતા. આ ઉભય કારણોને લઈ તેમણે સંધિ સ્વીકારી, અને ગાયકવાડ સરકારની સેના સુરાષ્ટ્રમાં પરાજય પામી પોતાના હેશ પ્રતિ રવાના થઈ ગઈ.

વૈજ્ઞાનિક મહાપરાક્રમ થઈ રહ્યું કે, અલ્પકાળમાં મોરબી-

ન રાજ વાપજી તરફથી દીવાનજીનું સાહાય્ય માગવામાં આવ્યું.

દીવાનજીએ તેમનું નોતરું સ્વીકારી વાગડ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું; પરંતુ મીઠાનું રણ ઝાળંગી જવામાં જળની તંગીને લીધે તેમનાં કેટલાંક માણસોના પ્રાણ રમી ગયા. તથાપિ તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં ડગ્યા નહિ, અને અતિથ્રમે પણ પલાંસવા તથા ફેરિયાનગરના કિલ્લાઓ જીતીને સંતોષ પામ્યા. કુચ્છાધિપતિએ એ સમયે દીવાનજીને સંતોષ્યા, એટલે તેમણે પોતાનું લશ્કર પાછું ફેરવી લીધું. ત્યાર બાદ પોરબંદરના રાણાને અમરજીએ મદદ આપી, અને બેથાલીના કિલ્લાને જામ જસાજીએ ઘેરા લાલ્યો હતો તે ઉઠાવી લેવાની તેને ફરજ પાડી, અને તે કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યો. મેરામણ ખવાસે એ સમયે દીવાનજીને લોજનાથ નિમત્રીને વિષપ્રયોગથી તેમના પ્રાણ લેવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. પરંતુ રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ? દીવાનજીને કપટપ્રબંધની ખબર પડી ગઇ, અને તેમણે પહાનું કાઢી મેરનું આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું. અમરજીને મરવાનું હજી દૂર હતું. તેમને તો હજી અનેક કાર્યો કરવાનાં હતાં- અનેક લડાઇઓ લડવાની તથા જીતવાની હતી. શત્રુને હાથે મરવાનું તેમના બાગ્યમાં લખાયલું ન હતું.

ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં ગાયકવાડના પ્રાંતાધિકારી જીવાજી શ્યામરાવ સુરાધૂની પેશકશ ઉઘરાવવાનું પહાનું કાઢી સ્વતંત્ર બની જઇ ગાયકવાડના પ્રદેશે પચાવી પાડવાના ધરાંદાથી સુરાધૂમાં આવ્યો, અને તેણે ઘણો ગડબડાટ મચાવી મુક્યો. દીવાનજી કુબેરમન તો હતાજ. તેમણે પોતાનું સૈન્ય એકત્ર કરી ગાયકવાડના સુબાની સાથે એક મહાયુદ્ધ કર્યું અને તેને હરાવ્યો. સુબો નાઠો અને અમરેલીના કિલ્લામાં જઇ બસાઇ બેઠો. અમરજીએ તેની પૂઠ પકડી અને અમરેલીને ઘેરા લાલી તેના કોટને તોપના મારાથી

જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યો. હવાજી રયામરાવ અંતે શરણ આપ્યો, અને તેને દીવાનજીએ જીવતોબગતો જવા દીધો.

એ પ્રમાણે શ્રીયુત અમરજીએ હવાજીને શિક્ષા કરતાં ગાયકવાડી રાજ્યને આંખ તો લગાડી; પરંતુ તે ગાયકવાડ સરકારથી સંહન થઈ શક્યું નહિ, અને તેથી તેમણે એક પ્રબળ સેના લઈને સુરખ્તના સૂર્યરૂપ અમરજી ઉપર ચઢાઈ કરી. પરંતુ વીરવર દીવાનજી એક મૃગેન્દ્ર સમાન હતા. ગાયકવાડ સરકાર શ્રીમંત ફતેહસિંહરાવને લાગ્યું કે, દીવાનજી સામે બાથ લીડી પરાજય પામવા જેવું થઈ આવે તો તે પ્રતિષ્ઠાપ્રદ ગણાય નહિ, તેમ અમરજી ઉદાર અને શૂરા શત્રુ છે, તેથી તેમની સામે લડવું એ પણ શિષ્ટાચાર નથી. આવા વિચારથી શ્રીમંત મહારાજા ફતેહસિંહરાવે દીવાનજીને મળી તેમને શીરપાવ આપ્યો, તથા ચઢેલી પેશકશની પણ તેમને તેમણે બક્ષીસ કરી દીધી. પછી તેઓ પાછા વડોદરે પધાર્યા; પરંતુ પોતાના સુબાને અપાયલા અવમાનથી થઈ આવેલી મનની ઠાઠ શમેલી નહિ, તેથી તેમણે પુનઃ ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં સુરાઈ ઉપર આક્રમણ કરી દીવાનજીનું પાણી ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ જૂનાગઢની પાસેના જેતપુર ગામ સુધી આવતાં તેમને અમરજીનાં પરાક્રમોનું રમરણ થઈ આવ્યું, અને તે ઉપરથી ગાયકવાડ સરકાર લડાઈમાં ન ઉતરતાં દીવાનજીને પોશાક વગેરે આપી પાછા ફરી ગયા.

પ્રતાપી અમરજીએ એ પ્રમાણે ગાયકવાડ સરકારને પણ લયગરત કર્યા એ વૃત્તાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નાનુંસુનું ન ગણાય. પરંતુ દીવાનજીને મન રંજાંગણમાં રમવું એ એક સાધારણ વાત થઈ પડી હતી. એક તરફથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, ગદારથી ગાયકવાડ જેવા શત્રુનો લય ઉભો થયો હતો, ત્યારે બીજી

ખાલુએથી અંતારાષ્ટ્રીયકલહના ભભૂકાઓ પણ અવારનવાર નીસર્યાં કરતા હતા. માંગરોળના શેખમીયાંએ બંડ મચાવ્યું, અને દીવાનજીને પોતાને અલાવે પોતાના ભાઇ દુર્લભજી કે જે રાજ્યના સ્થાન અને “ એરિસ્ટોટલ ” જેવા રયાણા ગણાતા હતા તેમને માંગરોળ તરફ મોકલવાની જરૂર જણાઈ. શેખ અને દુર્લભજી વચ્ચે ઠોઠ પણ પ્રકારના પરિણામ વિનાનો વિથહ ચાલતો હતો, એટલામાં અમરજીનાં સહધર્મચારિણી પત્ની ખુશાલબાઈનો કેલાસવાસ થઈ ગયો. એટલે એ પ્રસંગનો લાભ લઈ શેખમીયાંએ પોતાને થયલા શોકને દીવાનજી પાસે પ્રદર્શિત કરવાને નિમિત્તે જૂનાગઢ આવી પોતાની ઉદ્વેગતાને માટે હાથમાં ફાંસો નાખી ક્ષમા ચાચી લીધી. શેખ શરણે થયો છે એવું જાણી શરણાગતનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એવા ઉદાર વિચારથી, ક્ષમાશુષ્ટ જેમાં પ્રધાન હતો એવા યોધમણિ દીવાનજીએ તેની યાચના સ્વીકારી, અને શેખ સંતોષ પામી પોતાના પાપાચરણ માટે પશ્ચાતાપ કરતો માંગરોળ ભણી ઉપડી ગયો. આ પ્રકરણ બંધ થયું નહિ એટલામાં તો પોરબંદરના રાણા સુલતાનજીએ પોતાના કારભારી પ્રેમજી હુડાણાની દુષ્ટ સલાહથી પ્રેરાઈને આરમોની મદદવડે દીવાનજી સામે લડાઈ જાહેર કરી. પરંતુ રણક્ષેત્રમાં પ્રેમજી હુડાણો અશક્ત નીવડ્યો, અને રાણાને દીવાનજીને ભારે હંડ આપી સંતુષ્ટ કરવાની ફરજ પડી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં ગોંડળવાળો કુંભાજી દેવડા તથા ખાગે-સરીના મલેકેથી ત્રાસિત થઈ ગયેલી પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ થઈ પડ્યો, તેથી તેણે નિત્યવિજયી અમરજી કને જઈ ઉક્ત મલેકે સામે ક્યારેક નોંધાવી. દીવાનજીએ પ્રબળ

સેના સાથે પ્રયાણ કરી, દેવડાના કોટને ઘેરો ઘાલી, તોપના માર્શી તેને ઉડાવી દીધો. 'દેવડાનો ઘેરો' એ નામક લખાયેલું કવિત વાંચતાં (જુઓ પરિચિત્ર બ) વાચકનાં રૂવાં ઉભાં થઈ આવે તેમ છે.

આ રીતે દીવાનજી જ્યારે પોતાના જયધોષ ફેલાવતા ફરતા હતા, ત્યારે જામસાહેબનો એક અમીર કે જેનું નામ જીવોશેઠ હતું અને જે કંઠારણનો થાણદાર હતો, તેણે ગોહિલવાડ પ્રાંતના ભાવનગર તાલુકાના ગઢાળી ગામમાં ધાડ પાંડી, અને મોતીલાઈ નામના એક રાજપૂત જમીનદારને ખાન પકડી લીધો. આ મોતીલાઈને દીવાનજી પોતાના લાઈના જેવો ગણતા હતા, અને તેને દીવાનજીના પુત્રો કાઠે કહીને બોલાવતા હતા. મિત્રધર્મ સમજનાર અમરજીવું માથું એથી ફરી ગયું, અને તેણે પોતાના મિત્રને વિપત્તિમાંથી બચાવવાનો વિચાર કયો. મોતીલાઈ મેવાસાના કિલ્લામાં કેદ લોગવતો હતો, અને તેથી દીવાનજીએ પોતાની સેના તે કિલ્લા બહારી ગતિમાં મુકી. જીવા શેઠને ટ્રોળથી કુમક આવી; પરંતુ દીવાનજીએ માર્ગમાં તે મદદે આવનાર માણસોને હુશવા તેમનામાંથી કેટલાંકને તો સ્વધામ પહોંચાડી દીધાં, અને પછી મેવાસાના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી દીધો. જીવા શેઠને સાક્ષાત્ત્વ ચમરાજના ફતોનાં દર્શન થઈ ગયાં, અને તેથી તેણે મોતીલાઈને બક્ષીસો આપી બંધનમુક્ત કરી દીધો. આ સમયે જીવા શેઠને સાહાર્ય આપવાના હેતુથી મેરૂ અવાસ કંઠારણથી એક મહેલું લશ્કર લઈને આવ્યો; પરંતુ દીવાનજી સાથે રજુ ખેલવાને તેની હિમ્મત ત્યાલી નહિ, અને તેથી તે પુનઃ પોતાને સ્થાને જઈ રહ્યો.

એ પછી બે વર્ષે દીવાનજીએ ઊના દેલવાડાના ઠસબાતી શેખ તાહિર ઉપર ચઢાઈ કરી, અને પોતાના પુત્રવત્ પ્રિય તોપચી

પીપીતું ઉના પહેલીવાર સર કરતી વેળા જે મોત થયલું તેનું
 વૈર લીધું, તથા તે ઉભય શહેરોને તથા તેમની આસપાસના પ્રદે-
 શને પોતાના નાગર મહાયોધ પ્રભાશંકર વસાવડાના અધિકાર
 નીચે મુકી દીધાં. પ્રભાશંકર અમરજીના જેટલોજ બહાદૂર અને
 પરાક્રમી હતો. તેણે આળસિયા કાઠીઓને હરાવી તાળે કરી લીધા
 હતા એટલું તો નહિ, પરંતુ જાફરાબાદના હુળશી તથા દીવના
 પોદુંગીજ લોકોને તેના નામનો એટલો તો ભય લાગતો હતો કે,
 તેઓ તેના નામ માત્રથી ધરધર કંપતા રહેતા હતા.

એ પ્રમાણે વીરરત્ન અમરજીની હાઠ અતુર્દિશ વાગી રહી હતી. તે
 પોતે યુદ્ધપ્રેમી હતા; તેમના પુત્રાદિ યુદ્ધપ્રેમી હતા; તેમનાં પરિજન
 માત્ર યુદ્ધપ્રેમી હતાં. તેમની પોતાની આસપાસ રહેતાં મનુષ્યોમાંથી
 એક પણ વ્યક્તિ રણાંગણમાંથી પાછી પાની કરે તેવી ન હતી.
 અખિલ સરાપ્ટૂમાં એક પણ એવો રાજા કે જમીનદાર ન હતો કે
 જે દીવાનજીના સામે ઉભવાને હિમ્મત ધરી શકે. આવા પ્રકારની
 નવાળ સાહેબની અધીશ્વરતા જ્યારે પોતાના મહામંત્રી દ્વારા
 સ્થપાય રહી હતી, ત્યારે શ્રીયુત અમરજીએ “બ્રહ્મખાલા” વસ-
 તરૂત પૃથ્વીપટ ઉપર પોતાની અલૌકિક મનોહરલીલા ખતાવવા
 માંડી તે સમયે વિધિપૂર્વક નવાળસાહેબ હામદખાનજીને આધિ-
 પત્ય ધારણ કરાવવાનું ઉચિત ધાયું. એ વિચારથી તેમણે પુષ્પ-
 માળાઓથી અલંકૃત થયેલો એક લઘ્ય મંડપ રચાવ્યો, અને મહો-
 ટા હળદળા સાથે નવાળ સાહેબને સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન
 કરી દીધા. આ ક્રિયા કરવાનું કારણ એ હતું કે, નવાળસાહેબે
 ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં પોતાનું સોળમું વર્ષ પૂરું કર્યું હતું, અને તેથી
 રાજ્યની લગભગ હવે તેમને ધારણ કરવાની હતી. અમરજીએ

નવાળસાહેબની અપ્રાપ્તવયસ્કતા દરમ્યાન જે પ્રકારની નિમકક-
લાલીયી રાષ્ટ્રયંત્ર ચત્રાચ્યું હતું તે ખરેખર ધડા લેવા જેવી છે.
નવાળ સાહેબની ક્રિયોત્તવસ્થાનો લાભ લઈ તે મહત્ત્વાકાંક્ષી મંત્રીએ
જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનું ધાર્યું હોત, તે તે તેમ પણ કરી
શકત. પરંતુ જે નિર્મલબુદ્ધિથી તેણે જૂનાગઢના રાજ્યની સેવા
કરવાનું આરંભ્યું હતું, તે નિર્મલબુદ્ધિ લેશમાત્ર પણ ક્ષીણ પડી
નહિ, અને દીવાનજીનો કીર્તિચંદ્ર સદાને માટે અકલંકિત રહી ગયો.
નવાળસાહેબ હામહખાનજીએ આ મરજીને એક સવ્ય દરબાર સમક્ષ
મંત્રીપદ ઉપર ચઢારીતિ નિયોજી જાતી રાખ્યા, અને તે દિવસથી
તેમના ઉપરનો રાજ્યભાર અદ્વાંશે હળવો થવા પામ્યો. ઉક્ત
રાજ્યારોહણની શુભ ક્રિયા થઈ તે સમયનું વર્ણન આપતાં તે સમ-
યનો ભાટ નરસંગ તે રાજસલા વચ્ચે નીચે પ્રમાણે લલકારી
ઉઠ્યો હતો:—

“ કંચનદી કટારી મોજ ભારી અનીયારી નવખંડમેં ચોધારી,
એક નવલ નવાળ, ખાનખાનાં જૂકે દરબારમેં જધાઇ અમરેશને,
અમીર અયલ આજ ખડાદૂર બહાર રાજે,
શિખા સરદાર બુધસાગરં-બીલોલસેં;
શુભનિધાન ગોવિંદ દેસાઇ દરબાર તેરે,
ભારતસેં ભાઈ હીમ હાશમ હીલોલસેં;
ગાઢયો છે શુલાળ સસુબાન સેવાલાલ જૂકી,
ફૂલમ રંગીલ સભા કરત કિલ્લોલસેં;
બેઠો બઠ બખત તખત હામંદખાન મહાબલી,
પદે નરસંગ જસ અમરત કિલ્લોલસેં.”

દીવાનજી, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, પોતાના અધિકાર-સ્થાન ઉપર અચ્યુત રહ્યા, એટલે તેમણે સુરાષ્ટ્રના દિગન્તમાં પોતાના દષ્ટિપાત કરવાનું આરંભ્યું. જામનગરનો જામ જસાણ પોતાના કારભારી મેરામણ ખવાસ તથા ભવાન ખવાસથી પોપટની પેઠે પંજરગત થયેલો દીવાનજીની દષ્ટિએ ચઢ્યો. તેની રાણી, હળવદ-ધરાંગધ-રાની પુત્રી, અમ્મણા પોતાના પતિ જામને ઉક્ત પ્રકારના દાસત્વ-માંથી મુક્તિ અપાવવાને મથી રહી હતી. પરંતુ મેરૂતું બળ તૂટી શકે તેમ ન હતું. તેવામાં દીવાનજી મંત્રીપદ ઉપર કાયમ રહ્યાના સમાચાર ફરી વળ્યા, એટલે તેમના કટ્ટા શત્રુઓના મનમાં વ્યાપી રહેલો દ્વેષ અધિક પ્રજ્વલિત થઈ આવ્યો. દીવાન અમરજી મંત્રી-પદ ઉપર રહી બલયુક્ત રહે ત્યાં સુધી, મેરૂતી પોતાના રાજ-લોભને તૃપ્તિ અપાય તેમ ન હતું, ગોંડળવાળા કુંભાજીથી સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના થઈ શકે તેમ ન હતું, અને પોરબંદરનો રાણો મુલંતાનજી પોતાના ગિરિમય પ્રદેશના ઓથે રહી રાજ્યનો વિસ્તાર કરી શકે તેમ ન હતો. અમરજીરૂપી આડી ખીલી દૂર થાય તો સર્વ બંધનો તૂટે, અને તોજ તે ત્રિપુટીની મહાભિલાષાઓ પરિપૂર્ણ થઈ શકે તેમ હતું. એથી એ ત્રણે જણે દીવાનજીની સામે ઐક્ય કરી તેમની સત્તા તોડી પાડવાનો અથવા તો તેમને પરાજય આપી સદાને માટે મંત્રીપદ ઉપરથી ખસેડી નાખવાનો નિશ્ચય કરી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૮૨ ના માર્ગશીર્ષ માસમાં એ મિત્રત્રયની સેનાઓ એકત્ર થઈ, અને પછી તેમણે કુતિયાણાના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી વિશદ્ધનો આરંભ કરી દીધો. ભદ્રાનદીના તટ ઉપર અરિસૈન્યો પડેલાં છે, એવા સમાચાર દીવાનજીને મળતાં તેમણે એક પ્રબળ સેના લઈ જેતપુર સમીપ પોતાનો પકાવ નાખી દીધો. મેરામણ તુર્ત સમજી ગયો કે, પ્રપંચ એટલા શિવાય પોતાનાથી નદી ઓળંગી

શકાય તેમ નથી. એ ઉપરથી તેણે એક યુક્તિ ગ્રાધી ઠાલી. પોતાના વિશ્વાસુ નોકર જગુરાવળને એક વિનથી સંદેશ આપીને તેણે દીવાનજી પાસે મોકલ્યો, અને કહેવડાવ્યું કે, “ તમે રૂદ્રજી છાયા તથા વસાવડાનાગર પૂજ્યમહાદેવને મારી પાસે મોકલો. એટલે સલાહ કરવાનો વિચાર ચલાવું. ” દીવાનજી સર્વદા શાંતિસેવક હતા, તેથી તેમણે ઉક્ત પ્રકારની નમ્ર વિજ્ઞાપના સાંભળી પોતાના પ્રતિનિધિરૂપ ગણાતા ઉક્ત ઉભય પુરૂષોને મેરૂની છાવણીમાં મોકલી આપ્યા. પરંતુ કુટિલ બુદ્ધિના ખવાસે તેમની સાથે અપમાનકર બાપામાં વાતચીત કરવા માંડી તેમને અનાદર કર્યો. દીવાનજીના વીર પ્રતિનિધિઓ એ ઉપરથી ક્રોધાવેશમાં આવી ગયા અને બોલી ઉઠ્યા: “ જો, મેરામણુ ! તું તારા અસંખ્ય સૈનિકગણ ઉપર અનહુદ વિશ્વાસ રાખી દીવાનજી જેવા વીરપુરૂષનું અપમાન કરવાનું ધારતો હોય, તો તેમાં તારી મહોટી ભૂલ થાય છે. દીવાન અમરજી એક શૂરા મિહિરસમાન છે. તું ચાલ રાખજે કે, તે દીવાનજીના સેવકોનું અપમાન કરેલું છે. ” જેવા દીવાનજી તેવા તેના સેવકો પણ હતા. સ્વમાનનું પાલન કરવાકરાવવામાં તેઓ સદા તત્પર રહેતા હતા. આત્મભજન ઉપર તેઓ આધાર રાખી રહેનારા હતા. એથી ઉક્ત પ્રકારનો ઉત્તર સાંભળી મેરામણનું કોવત ઉડી ગયું, અને મધ્યરાત્રીએ જ્યારે તે ઉભય વીર પુરૂષો શત્રુની છાવણીમાં હિમ્મતભડાદૂર યદને નિદ્રાવશ થયા હતા, ત્યારે તે બીરૂ ખવાસે પોતાના લશ્કર સાથે નદી જોળંગી. ‘ મેરામણ નાઠો ’ એવા સમાચાર મળતાં દીવાનજીએ પોતાના સૈન્યને તેની પૂઠ પકડવાની આજ્ઞા આપી, અને પાંચપીપળાના મેદાનમાં મેરામણને પકડી પાડ્યો. મેરામણે આ સ્થળે પોતાના સૈન્યને વ્યૂહ રચનામાં ગોઠવી દીધું હતું, અને પોતાની છાવણીની આસપાસ નાની મહોટી

તોપોની વાડ કરી લીધી હતી. ઉભય પક્ષનાં સૈન્યો લડવાને પગલર થઈ રહ્યાં. દીવાનજી વિજ્ઞયાકુમારીને વરવાને ઉત્કંઠ ળની ગયા. સમુદ્રના ક્ષુલિત તરંગોની પેઠે ઉભય પક્ષના સૈનિકો આજ્ઞા મળતાં એક બીજા સાથે અથડાયા. દીવાનજીના હળમાં પહેલવહેલાં તો જરા ભંગાણુ પડવા માંડયું; પરન્તુ તેમનાં માણસોમાં સમયસૂચકતાનો શુણ્ઠીક વિકસિત થયો હતો. સંઘાતવીર મુઝફરખાન, બાબી ફતેહ-યાબખાન, સોલંકી હરિસંહ, હિમ્મતલાલ, જટારમ, સંપત્તિરામ વગેરે નાગરોએ વ્યવસ્થાપૂર્વક સૈન્યરચના સંભાળી રાખવાનું જારી રાખ્યું, અને તેટલામાં આંગરોળનો શેખરીયાં પણ આવી પહોંચ્યો. દીવાનજીએ એકદમ ધસારો કરવાની આજ્ઞા આપી, અને ધસારો થતાંવેતજ “સમ્પત્તિના તારાની માફક ” શત્રુના સૈનિકો છિન્નલિન વિખરાઈ ગયા. મેરૂ પોતાના સૈનિકોને લઈ રણાંગણમાંથી નાસી છૂટ્યો, અને નિશાનો અમલ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો તેથી દીવાનજી તેની પાછળ પડવાની વાત પડતી મુઠ્ઠી તેની છાંવણી કળ્જે કરી સંતુષ્ટ રહ્યા વિનયધોષ કરવામાં આવ્યા, અને દીવાનજીનો જય-ધ્વજ અંબરતલમાં ફડફડાટ ઉડી રહ્યો. આ લડાઈ વિષે અપાયલાં વર્ણનો ખરેખર ચિત્તને કંપાવીદે તેવાં છે. મેરામણ નાઠોતો ખરો, પરન્તુ તેનો મદ હજી જોઈએ તેટલો ઉતર્યો ન હતો. તેણે પોતાની મદદે ગાયકવાડી સેનાને બોલાવી. અમરજી અન્તાકરણથી ગાયકવાડ સરકારની સાથે મિત્રતા રાખવાને હત્યુકે હતા, અને તેથી તેની સામે મુઘ્ધમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ ન આવે તેટલા ખાતર તેમણે પોતાના સૈન્યને જુનાગઢ લઈ જઈને ત્યાં પડાવ નાખ્યો. ગાયકવાડી સૈન્ય અમરજીના વીરથી અપરિચિત નહતું. તેણે, તેથી, અમરજીની પાછળ પડવાનો વિચાર પડતો મુઠ્ઠો, અને કંઈક કરવું તો

જોઈએજ તે વિચારથી દેવડાના ચાર મિનારા ઉપર ઘેરા નાખી તેમનો નાશ કરી, ગાયકવાડી લશ્કર વઢોદરા ભણી ઉપડી ગયું. જે જમીનદારો ઉક્ત ઐક્યમાં ભળ્યા હતા તેમને તેમના તેવા ઉદ્ધવર્તન બદલ શિક્ષા કરવાના હેતુથી દીવાનજીએ તુર્ત પોરબંદરના ફાણા સુલતાનજી ઉપર ચઢાઈ કરી, અને તેના હેશને ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યો. પછી તેમણે ખંભાત, ધંધુકા અને લીંબડી ભણી જમાખંધી એકઠી કરવાને પ્રયાણ કર્યું, અને તે સાથે રાણાજી સુમા ચાચી બારે દંડ દેવાની માગણી કરતાં તેની સાથે સંધિ પણ કરી દીધી. આજ વર્ષમાં ડાહાનું પ્રગણું જૂનાગઢના તાબામાં આવ્યું, અને અમરજીની સુકીર્તિ સુરાષ્ટ્રના હિગ્નતપર્યંત વ્યાપી ગઈ.

આવી રીતે દીવાનજીનો અખંડ વિજયીધ્વજ સુરાષ્ટ્રનાં નાનાં મહોટાં તમામ સ્વસ્થાનો ઉપર નિજપ્રભુતાના પડઘા પાડતો ફડફડી રહ્યો. અમરજી પોતાનાં પરાક્રમેથી તથા જૂનાગઢ રાજ્યની રાજભક્તિથી ઐશ્વર્યશુક્ત થઈ વસ્તુતઃ અખિલ સુરાષ્ટ્રના રાજરાજેશ્વર જેવા થઈ ગયા. જમીનદાર માત્ર તેમના અંકુશ નીચે આવી બેઠા, અને જૂનાગઢના રાજ્યની અધીશ્વરતા તેમને છત્રસંમાન થઈ પડી. પ્રપંચી પુતળાંઓના મનની વાત મનમાંજ રહી ગઈ, અને સ્વતંત્રતાનાં સ્વપ્નદર્શન કરનારાઓના મનોરથો પાણીના. પરપોટાની પેઠે પૂટી ગયા. દીવાનજીની હયાતીથી સ્વતંત્ર સંસ્થાનો સ્થાપી બેસવાની ભાવના અન્યને લોગે કેવળ પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે ફરને ફર જતી રહેતી ભાસવા લાગી. સહસ્રોગ્રીત વ્યક્તિઓનાં ચિત્ત દેવાગિની ગળી જવા લાગ્યાં. તે અગ્નિની શાંતિ, અમરજીના મરણથીજ થાય તેમ હતી. બીજી બાજુએથી કહીએ તો, દીવાનજી જે કર્મ કરવાને નિર્મિત થયા હતા તે કર્મ સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યું હતું. મહાત્માઓ મનુષ્યકે

ધારણ કરીને પૃથ્વીપદ ઉપર પધારી પોતાને. કરવાનાં કાર્ય કરી
 તુર્ત પુનઃ અદૃશ્ય થઈ જાય છે એવું માનનારાના શબ્દોમાં કહીએ
 તો, અમરજી દીવાને કાર્યસિદ્ધિ કરી લીધી હતી, અને તેમને
 માટે વિશેષ કરવાનું બાકી રહ્યું ન હતું. તેણે અખિત્ર મુરાબ્દ ઉપર
 બાળી કુળનું સર્વોપરિપક્ષ સ્થાપી દઈ પોતાનો ઇષ્ટાર્થ ક્ષત્રીમૂલ,
 ક્ષત્રી દીધો હતો. પોતાને વિશેષ કરવાનું ન રહેતાં તેઓ આ સંસાર
 છોડી જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? પરંતુ સંસાર છોડે છોડતો નથી.
 પ્રત્યેક કાલ કારણ વિના બની શકતું નથી. અમરજી સેવક હતા.
 તેઓ સેવા કરવાનું કેમ છોડી શકે ? સેવક સેવા કરવાનું
 છોડી દે તેના કરતાં સેવક સેવ્યને હાથેજ સેવામુક્ત થાય એ વાત
 અધિકરૂઢણીય ગણાય છે. નવાળ સાહેબ પોતાના અનન્ય
 સેવકને સેવામુક્ત શી રીતે કરે ? અમરજીને કલંક આપ્યા સિવાય
 સેવામુક્ત કરવાને કોઈ પણ નિમિત્તની આવશ્યકતા હતી. ગોંડળ-
 વાળો કુંભોજી દીવાનજીનો મોટો હરીફ હતો. તે પોતાના મનમાં
 સારી પેઠે સમજતો હતો કે, દીવાનજીના દેહમાં જ્યાં સુધી પ્રાણ
 છે, અને જ્યાં સુધી તે જૂનાગઢના પ્રધાનપદ ઉપર છે, ત્યાં સુધી
 પોતાથી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી શકાય તેમ નથી. વળી જૂનાગઢના
 રાજ્યનું બળ અમરજીની હયાતી સુધી છે, અને તેના મરણ પાદ
 તે રાજ્યમાં નિર્જળતા વ્યાપવાની, એ પણ તેની દીર્ઘદૃષ્ટિમાં આવી
 ગયું હતું. પોતે દીવાનજીને પદચ્યુત કરવા તથા પરાજય આપી
 ગોણપદ પ્રાપ્ત કરાવવા જે અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરેલા, તે સર્વ
 તેની સ્મૃતિ બહાર ન હતા. એથી એણે હવે પ્રપંચ ખેત્રી રાજર્ષિ
 દીવાનના પ્રાણ લેવાનો દુષ્ટ મનસુઓ કર્યો. પરંતુ એવી દુષ્ટભાવના
 શી રીતે પાર પડે ? અંતે વિચાર કરી તેણે જૂનાગઢના નવાળ
 સાહેબ-અમરજીના પોતાના એકજ સ્વામીરૂપી નાવનું છિદ્ર શોધી

કાઠયું, અને તેનો ઉપયોગ કરવાની યોજના રચી કાઢી. નવાળ સાહેબનો સ્વભાવ ચંચળ હતો—અર્થાત્ નિર્જળ હતો. કુંભાજી એ એ નિર્જળતાનો લાલ લીધો, અને નવાળ સાહેબ ન્યારે મુલ્ક-ગીરીની સ્વારીમાંથી દીવાનજીથી છૂટા પડી જૂનાગઢ ભણી જતા હતા, ત્યારે તેમણે માર્ગમાં ગોંડળ વિષે રાત્રી ગાળી વિરામ લેવાનો વિચાર કર્યો; અને તે પ્રમાણે તેઓ કુંભાજીના પરોણા થઇ ગોંડળ વિષે પધાર્યા. કુંભાજીએ એ તકનો લાલ લઇ, પોતાની પ્રપંચબળ પાથરી નવાળ સાહેબને તેમાં ફસાવી લીધા; નવાળ સાહેબના પાસવાનોને તેણે પોતાના આતિથ્યથી તથા લાંચથી પોતાના પક્ષમાં ફેાડી લીધા અને જેમ અને તેમ સત્વર દીવાનજીનું કાટકું કાઢવાનું વચન નવાળ સાહેબકનેથી કળેથી મળવી લીધું. સેવ્ય સેવકના પ્રાણ લેવાને તત્પર બન્યા ! કેવો ન્યાય ! ‘ દીવાનજીના વિનાશથી સ્વતંત્ર બનીશ ’ એવા અનિષ્ટકર વિચારે નવાળ સાહેબના ચિત્તને ઘેરી લીધું. પરંતુ તે બધા ભૂપતિને એટલું પણ ભાન ન રહ્યું કે, દીવાનજી જેવા નિષ્કામ સેવા-પરાયણ સેવકનો ઉચ્છેદ કરી મેળવેલી સ્વતંત્રતા સ્વપ્ન સમાન દૃષ્ટિક નીવડવાનીજ, તેમ તેનાં પરિણામ પણ અશુભજ આવવાનાં. અપાત્રે અકાળે પ્રાપ્ત કરેલી સ્વતંત્રતા પરતંત્રતાની જનેતા થઇ પડે છે. કેવલ સ્વતંત્રતા મનુષ્યનું પ્રાપ્તવ્ય નથીજ. દેશકોલાદિથી મર્યાદિત થયેલી સ્વતંત્રતા—વ્યક્તિવિશિષ્ટ પ્રકૃતિ-પરિમિત સ્વતંત્રતા જેટલે અંશે એકંદરે સુખદાયક થઇ પડે છે તેટલે અંશે કેવલ અનિયંત્રિત સ્વાતંત્ર્ય કલ્યાણકર નીવડતું નથી. વળી ઉન્નત પદ ધારણ કરનારની બુદ્ધિ પણ ઉન્નતજ હોય છે, એવું અનુમાન સર્વદા સત્ય હોતું નથી. નવાળસાહેબ હામદખાનજી હજી કાચો વયના હતા. તેમનું અનુભવજ્ઞાન બહુજ અદ્યપ હતું. ચોવનની ઉછળતી

વૃત્તિઓનો તનમનાટ તેમની વિષે અધિક પ્રમાણમાં થઈ રહ્યા હતા. કુંભાજીએ આપેલી ગુરૂદીક્ષા અનર્થકારિણી અનિયંત્રિત સ્વતંત્ર તાના અનધિકારી સ્વપ્નવિલાસી ભૂપતિએ સ્વીકારી, અને જૂનાગઢ જઈને હરકોઈ મિષે પોતાના નિમકહલાલ મિત્રમંત્રીના પ્રાણ લેવાની યોજના રચી કાઢી.

આ સમયે દીવાનજી મુરાબ્તમાં પેશકશ ઉધરાવતા ફરતા હતા. તેમને ખબર ન હતી કે, પોતાનો સ્વામીજ તેના પોતાના પ્રાણ લેવાને સજ્જ થઈ જૂનાગઢમાં રાહ જોતો બેઠો છે. આખરે વમંત રૂતુ પૂર ણહારમાં આવતાં હોળીના દિવસે જૂનાગઢ વિષે આનંદથી શુભરવાના ઇરાદાથી અમરજી પોતાના સ્વામીના ફરખારમાં હાજર થયા. પરંતુ હા ! દેવ ! તેમનાં સ્વજનોનો આનંદ શોકના રૂપમાં વિકૃતિ પામવાનો છે એ વાતની કેને ખબર ! ઇ. સ. ૧૭૮૪ ના માર્ચની છઠ્ઠી તારીખે, એટલે શકાબ્દ શુબ્દિ ૧૪, સં. ૧૮૪૦ ને દિવસે નવાબ સાહેબે પોતાના પરમલકત મંત્રીને રાધનપુરના નવાબ સાહેબની પુત્રી અને પોતાની યનાર સ્ત્રીને માટે તૈયાર કરેલાં વસ્ત્રાભૂષણ જોવાને બંધાને પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યા અને ત્યાં તેમનું દંગાથી ખૂન કરાવ્યું ! અને તેટલેથી સંતુષ્ટ ન રહેતાં તેના ભાઈ ફુલ્લજી, તથા પુત્ર રણજીડજી વગેરે સ્નેહી-સંબંધીઓને કેદ કરાવી લીધા. અશોકકીર્તિચુકત જૂનાગઢ સગ્રોહ બંની જવા પામ્યું, અને પ્રજાવર્ગને મન હોળી તે હોળીજ થઈ રહી ! સ્વામીને હાથે સેવક હણાતાં બાળીકુળચંદ્ર કલંકિત થઈ ગયો, અને મિત્રમંત્રી અમરજીનું નામ ઇતિહાસમાં અમર થઈ જવા પામ્યું.

આ પ્રમાણે નીતિવિચારદ વીરમંત્રી દીવાનજીનું પોતાના સ્વા-
 મંત્રીવધનાં કળ. મીને હાથે ખુન થયું ! જે દીવાને પોતાના
 અખિલ જીવનપર્યન્ત નવાબસાહેબની
 સેવા તનમન ધનથી કર્યો કરી જૂનાગઢના રાજ્યની વિજયપતાકાને
 અખિલ સુરાષ્ટ્રમાં ઉડતી કરી હતી; જેણે હિંદુ અને મુસલમાન
 પ્રજાઓ વચ્ચે સેતુ રૂપે રહી એકતા આણી યથાર્થ દેશસેવા કેવી
 રીતે કરવાની છે તેનો પ્રત્યક્ષપાઠ આપી બતાવેલો; જેણે વિપ્રમ
 સંયોગોમાંથી પણ બાત્રાની ગાદીને સહીસલામત બચાવી લઈ
 સુરક્ષિત રાખેલી; જેણે પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓનો વિનાસકોથે
 રાજ્યાર્થ ભોગ આપેલો; અને જેણે નિષ્કામ ભક્તિથી નવાબસા-
 હેબ હામદખાનજીની કુમારાવસ્થામાં પણ રાજ્યનું ગૌરવ અખં-
 કિત પાળી રાખેલું; તેને અતે જે પ્રકારનો રાજ્ય તરફથી બદલો
 મળ્યો તે બરેબર કૃતદ્વનતાદર્શક નથી તો શું છે ? પરંતુ એ પ્રત-
 દ્વનતા પરિણામમાં નવાબસાહેબનોજ અનર્થ કરનારી નીવડ્યા વિના
 ન રહી. આરબ જમાદારો કે જેમને દીવાનજી ઉપર દડાનુરાગ
 હતો તેમણે બંડો મચાવ્યાં, અને તેમણે નવાબસાહેબને કેદી બનાવી
 દીધા. આસપાસના તાલુકદારો તથા શાસીઆઓએ નિરંકુશ બની
 જઈને જૂનાગઢ રાજ્યની અધીશ્વરતાને હડસેલી દીધી. બાવનગ-
 રના રાવળ વખતસિંહે મહુવાને હસ્તગત કરી જૂનાગઢના યાજ્ઞને
 ઉઠાડી મુકયું. અર્થાત્ જયશ્રીવલ્લભ અમરજીનું જૂનાગઢમાં
 આગમન થયા બાદ નવાબસાહેબના રાજ્યનો જે મહોત્કર્ષ થવા
 પામ્યો હતો તે તે વીરભૂષણના અકાળ વધ પછી ન્યૂનતાને પામી
 ગયો. અમરજીના ઉદય સાથે જૂનાગઢના રાજ્યની કીર્તિ ઉદય
 પામી; તેના મરણ સાથે તેનો અસ્ત થઈ ગયો. શ્રીમંત સુરાદિ-

રાવ ગાયકવાડ તથા અમરજીના ઈષ્ટ મિત્ર 'રૂપોજી સિંધિયા' કે જે માધોજી સિંધિયાનો પિત્રાઈ ભાઈ થતો હતો તે બન્નેએ દીવાનજીના કુટુંબ ઉપર આવી પડેલા સંકટના નિવારણાર્થે લશ્કર લાવી જૂનાગઢ પાસે આવેલા ધંધુસર ગામ પાસે પડાવ નાખ્યો અને અમરજીનાં કુટુંબજનોને મુક્તિ આપી દેવા માટે નવાબ સાહેબની ઉપર દબાણ ચલાવી દીધું. નવાબ સાહેબને પોતાની એકલ દશાતુ' ભાન થઈ આવ્યું, અને તેમણે દુર્લભજી, રણછોડજી વગેરે દીવાનજીનાં પરિજનોને બંધનમુક્ત કરી દીધાં. પરંતુ એ રાજવી મિત્રદ્વય આટલેથી સંતુષ્ટ ન થયા. તેમણે નવાબ સાહેબને ફરજ પાડી અમરજીના કુટુંબને તેના માથા બદલ ચાર ગામ તથા દીવાનજીનું નવાબ સાહેબ પાસેનું જામશાહી કેારી ૬૦ લાખ તું લેણું' પતાં જાય ત્યાં સુધી કેટલાક પ્રદેશો વગેરે પણ અપાવી દીધાં ! અમરજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રઘુનાથજીને તેમના પિતાના પદ ઉપર તે મરાઠા મિત્રોએ નિયોજીવ્યા, અને તે પછી તેમણે પોતાની છાવણી ઉઠાવી લીધી. અલ્પકાળ પર્યંત વિમુખ થયેલી રાજ્યલક્ષ્મીએ પુનઃ દીવાનજીના ગૃહમાં પોતાનાં મંગળ પગલાં કર્યાં, અને ખંડિત થઈ ગયેલા રાજ્યસંબંધ ફરીથી સંધાઈ જવા પામ્યો. દીવાન-કુટુંબ પોતાનો શોક વીસરી ગયું, અને કવિયોધ રણછોડજી કહે છે તેમ,

“ રીઝી રતિ; રઘુનાથે પ્રાપ્ત કર્યું નિજ મંત્રીપદ પ્યારું;

વહી સુખદ નલવાણી, ‘ સુભાગ્ય પાણું પ્રબળ થયું તારું. ’ ”

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની મધ્યસ્થતાથી જે સમાધાન કરવામાં આવ્યું હતું, તેના પરિણામમાં હિના, દેલવાડા, માંગરોળ,

સીલ અને દીવાસાના પ્રદેશો દીવાનજીના પુત્રોને નવાબસાહેબ તરફથી જામશાહી કેરી ૬૦ લાખના દેવાં બદલ ઘરાણે માંડી આપવામાં આવ્યા, અને હલયાદ, ભેંસાણ, અંતરોળી અને અખોદર ઉપરાંત માંગરોળ અને સુત્રપાડાનાં પ્રગણામાંથી બીજા પાંચ ગામો સ્વર્ગસ્થ દીવાનજીના માથા બદલ તેમના પુત્રોને અપાવવામાં આવ્યાં હતાં. "હત દીવાનજીના પુત્રોની સંમતિ વિના ગાયકવાડી લશ્કર પોતાનો મુકામ ઉઠાવી લઈ જાય તેમ નહતું, તેથી નવાબસાહેબ તરફથી માફી માગવા અર્થે રણછોડજીને શ્રીમંત મુરારિરાવ મહારાજ પાસે મોકલવામાં આવ્યા. શ્રીયુત રણછોડજી ગાયકવાડી છાવણીમાં ગયા કે, શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજા નારાયણરાવ પાંડે, જવાહરચામરાવ, રૂપાણ સિંધિયા, નિંખાલકર, તથા વડોદરાના સરદારો અને દેશમુખો વગેરેએ દીવાન-પુત્રની કને શોક પ્રદર્શિત કરવા અર્થે જઈ તેમના માનમાં વૃદ્ધિ કરી દીધી. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે પોતે પોતાના તંત્રુમાંથી એકસો ડગલાં આગળ પધારી રણછોડજીને સત્કાર આપ્યો એટલું તે નહિ, પરંતુ તે મિત્રપ્રેમી રાજવીરે એક પાલખી તથા પોતાના શિર ઉપર પહેરેલી પાઘડી ઉતારી બક્ષીસ આપીને તેમને પોતાના દીવાનપદ નિયોજવાની તથા ૧૫૦૦ ની પાગાના અધિપતિ કરવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવી દીધી." શ્રીયુત રણછોડજી પોતાનાં સ્વજનને ઇચ્છી દૂર પ્રદેશમાં જઈ વસે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા, તેથી તેમણે બાબાર દર્શાવી તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરી આપવાની પોતાની અશક્તિ દેખાડી, અને શ્રીમંત મહારાજ પોતાનું ધારેલું બધું થઈ રહ્યું છે એમ જાણીને-જોઈને પોતાના દેશ લઈ ઉપડી ગયા.

આ પ્રમાણે હીવાનજી અમરજીએ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર લણી હુરકેઈ રીતે નિભાવી રાજેશે મિત્રભાવ સંકટના સૂક્ષ્મ પ્રસંગે પ્રશંસનીય કૃત્યો ઉત્પન્ન કરી શક્યો, અને ' રાજદ્વારે દમશાને ચ યસ્તિષ્ટાનિસઃવાન્ધવઃ ' એ લોકપ્રસિદ્ધ વચનનું દ્રષ્ટાંત અખિલ સુરાષ્ટ્ર-ગૂજરાતને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. હીવાનજીનો અઘ્યુંદય અને અસ્ત એ કાલના ઇતિહાસ-કથાકારો જે ભાટચારણો તેમનાં યશોગાનના વિષયો થઈ પડ્યા, અને હીવાનજીની અનુપમ રાજ-ભક્તિ, કર્તવ્યપરાયણતા અને પરોપકારબુદ્ધિ આદિ પુરૂષાર્થ-દર્શક લક્ષણો સુરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ઉપર કદિ પણ ભૂંસે ભૂમ્મણ નહિ તેવા ઉંડા અને અમર અક્ષરોથી કેતરાઈ જવા પામ્યાં. ઇતિહાસકાર પછો. ઇતિહાસકાર અવતરશે; નવાળ પછી

ઉપસંહાર

નવાળ જૂનાગઢની ગાદીએ આવશે; પરંતુ કેવળ કર્મનિષ્ઠ હીવાનજીની નિષ્કામ

સેવાનું તેમના કોઈથી પણ વિસ્મરણ થઈ શક્યે નહિ, હીવાનજીની ઉન્નતભાવનાઓનો અસ્વીકાર થઈ શક્યે નહિ. સ્વર્ગસ્થ મંત્રોવીર-નું પ્રસંગવશાત્ શ્રાદ્ધ થયાંજ કરશે, અને જૂનાગઢના બાળી નવાબો. તેમના ઉપકાર નીચે કાયમને માટે રહ્યા છે તેમ રહેતા પણ રહેશે. છેવટે આપણે સુરાષ્ટ્રમાં નિયુક્ત થયેલા અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિ-નિધિ સર ઈ. સી. કે. એલિવન્ટ સાહેબે જૂનાગઢના મહૂંમ નવાબસાહેબ રસુલખાનજીના રાજ્યારોહણને પ્રસંગે જે શબ્દોમાં રાજ્યતિલક સ્વર્ગસ્થ હીવાનજીના ઇ. સ. ૧૮૬૨ ના જુન માસની ૨૦ મી તારીખે યથોગાન ગાઈ એક પ્રકારનું જે શ્રાદ્ધ કર્યું હતું, તેનો ઉતારો અત્ર આપી આપણી આ વીરકથાને સંમાપ્ત કરીશું.

" x x x x જે ભાગ્યનાં પરિવર્તનોને લઈને આપ નામદાર મહેાટી સત્તા અને જવાબદારીઓનો ભાર વહવાને પસંદ થઈ

(૭૨)

આવ્યા છે. ॥ વિષે આપ જો મનન કરશો, તે પૂર્વકાળમાં આપ-
ના કુળને કલેશ, દ્વેષ અને પ્રપંચોને લીધે સંતત ત્રિપદ્યસ્ત રહેલું
પડતું હતું તેને જાહેરે આપ આપના ઉન્નતપદને અંગે રહેલી
પ્રતિષ્ઠા તથા સત્તા પારણ કરો છે, તે વેળા જે સુલેહશાંતિ પ્રવર્તી
રહી છે, તેની તુલનાત્મક પરીક્ષા કેર્યા વિના ભાગ્યેજ રહી શકશો.
જૂનાગઢના રાજવંશનાં એટલાં સુભાગ્ય હતાં કે, ગત શતકના
ઉત્તર ભાગમાં જે સમયે રાજ્યની અંદર તથા બહાર કસડો તથા
વિગ્રહો ફાટી રહ્યા હતા, ત્યારે અમરજી દીવાન જેવો સમર્થ
નાયક તથા સલાહકાર તેને મળી આવેલો. જૂનાગઢની ગાદી ઉપર
બાળીકુળના વંશજે એક પછી એક એમ ગાદીએ આવશે; તથાપિ
દીવાન અમરજીનું નામ તો તેના કુટુંબની અન્યબ્યક્તિઓનાં નામ
સાથે x x x નિત્ય સ્મરણમાં રાખવાનું તેમને માટે એક પ્રકારની
કેરજ રૂપ થઈ પડશે. x x x ”

॥ इति ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

પરિશિષ્ટ અ.

દીવાન અમરજીનાં યશોગાન. †

કવિત.

(૧)

કેશરો જ્યેાં બાગનમે', બાસંગી જ્યેાં નાગનમે',
બસંત રાગ રાગનમે', કહત કવિ આન હે.
અર્ક જેસે જોતનમે', નરમાદા મોતીનમે',
હાહન સખોતનમે', પારથ જ્યેાં બાન હે.
ભદ્ર ગંગ ગાહનમે', ગરૂડ જ્યેાં બાહનમે',
અકબર જ્યેાં સાહનમે', ઇંદ્રકે સમાન હે.
અન્નદાન દાનનમે', પ્રભુ નામ ધ્યાનનમે',
જોતે જ્યેાં દીવાનનમે', અમરજી દીવાન હે.

(૨)

દીવાનજીની તોપોનું વર્ણન.

કવિત.

કહાં પીરોરી પીરોરી ઠાઠ, કિંગ્વારે કોટકોટ,

† આ લોકગીતો દીવાનજીના પોતાના સમયમાં અથવા તે પછી
માં આરણ્યી લખાયેલાં છે.

૧ હદ; ૨-૩ અગ્નિ સખાદૃષ છે.

(૭૪)

હાટહાટ ધુન્તરીયાં. તાણી બાજે દુક.
 તુંહારા સ્થેરમાં જેતરી બઝરે તોખાં,
 એતરી બીયારા સ્થેરમાં, નાંહીદે બંધૂક.
 રામબાણ, રાંભુબાણ, લીલેરી લંબચરણ,
 સામેરી, મજનાં, લેલે, લીલંબારી ચોટ;
 ગરંગોળ, હળાબોળ, જળાબોળ તલે ગોળે,
 કેવી ધમરોળે કીયા કેટ લોટપોટ.
 ધૂધૂવાડ, હૂહૂવાડ, ગડાંધરી, ભરંગોળી,
 પ્રલેકાળ, બાર હથીભાર;
 મેઘનાહ, હલુંસાહ, કડાંમૂડ, બડામુખી,
 નીરથોપી, લેંસારોપી, સાતકોસી નાર.
 જંજેવંતી, રંગરાતી, વીણાવી, આનમજાળા,
 અંબુ, લંબુ, જંબુ, ક્રતેક આદિ હિ શક્તિ એક,
 ત્રંબાવંતી, મેઘમાળા, નવખંડ, લયજાલેર,
 ગરકદોર, ધાકા, આજ, મહેલી, છહાજ,
 હૂહૂબાજ, સમુદ્ર મોહાજ, ગડદગડદી,
 છત્ર, જંબુરાં કેતરી ભારી નામધારી
 ભારી ધારે, એતરી હે નાર.

(૩) *

કંચનકી કટારી મોજભારી અનીયારો,
 નવખંડમે ચોધારી:

* આ કવિત નવાજ સાહેબ હામદખાનજીના રસ્યારોહણને પ્રસંગે
 લલકારાયતું છે.

એક નવલ નવાળ, ખાનખાનાં બુકે દરબારમેં
 બધાઈ અમરેશનેં;
 અમર અચલ આજ બહાદુરે બજાર રાજે,
 શિખા સીરદાર બુધસાગર બીલોલસેં;
 શુભનિધાન ગોવિંદ દેસાઈ દરબાર તેરે,
 ભારતસેં ભાઈ હીમ હાશમ હીલોલસેં.
 ગાઢયો હેં શુભાળ સસુળન સેવાલાલ ભૂકી,
 ફરતમ રંગીલ સભા કરત કિલોલસેં;
 બેઠો બડબખત તખત હામંદખાન મહાબલી,
 પહે નરસંગ જસ અમરત કિલોલસેં

(૪)

કવિત *

ખાતાં સાંભળી પુરાતાં ધાતાં ગોંડળીકા ચોકળીચેં,
 ધાતાં કયેં આહેરાંતાં તાતાં માતાં રાતાં ઘેરા;
 આવી તાતાં દીએ ધાઓ પ્રભઓ કુંભાકી આગે,
 દેવડાકે ધાડપાડે, ઉભડીયા દેશ.
 કણુખાંકી સુણી ધાઓ, સતાળી ઉઠીયા કુંભા,
 સધાયા પંડ્યાકું લેખા બતાયા શકુખ;
 કોટ છોડ દેવડેકા, પાતીમે કહાયા કુંભે,

૧

* આ અતિ વીરરસાત્મક કવિત દીવાન અમરજીએ ગોંડળવાળા કુંભા-
 ળની ક્યારે ઉપરધી ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં દેવડાના કિલ્લા ઉપર ચઢાઈ કરી તેને
 ઘેરા ધાકી તોપથી ઉડાવી દઈ, મલેક સાથે ભારે યુદ્ધ કરી જયપ્રાપ્તિ
 કરી હતી, તે કથાને ઉદ્દેશીને કલાજી નામના ભાટ રચેલું છે.

માર્ગા નાવે દીપમાલા, ભાજ ભે મલુક.

ખાતી પાતી સુણી ઝાળ, જાતી લાગી શીથ ઓમ,
 “ખીન કોન ભજ વિંજ્યો મોરે કાલો દોઢ;
 માહા મુઘ મુડસેજ, ખીચેંકો સાંભવો મટે,
 કુંભેં ભે નીહાડો જીવાનો દેવડેભે કોટ.”

પંડયા વીજ્યોજ અતે, અસાં કે નડીએ પાર,
 ધોવરાજ, ઉપરેટા નીચાં ગોંડલી ધરંત;
 મુંભે એક અમરેકુ, ખીચો તો અલાભે મુંભાં,
 ત્રીએ ડીયાં ધોમીડીયા રાતમેં તુરત.”

કાસીદીયા આયા ધાયા, કુંભેકું કહાયા,
 દેવડેકા સીધી બંકા બંકા હે દુરંગ;
 ધાટી ઝાડી આડી ભોત, કહેહુ ન લાગે ઘેર,
 સીડો લાગ લગે ન કો, લાગહી સુરંગ.

વિમ્મકું જીલાયા કુંભે સલુકારાં કેજી જીએ,
 અખરે કરે બોકાઈ કાકરા ઉપાય;
 માંક કરી સલા પાયા, રાખસી બતાયા ભોત,
 પરાં દુઃખ ગાવાં જાવા અમરાકે પાસ.

કીયા મેજા મેજા લોક, કરીયાદ આયા કુંભા,
 પણા કુંભા ઉભા ઉભા ઢગકકે પલક;
 “કાંઈ કહું ધણીધણી ! અસી ન સુણીતી કહે,”
 “મલુકે ઉવારયા માહારા વાસીયા મલક.”

“પેશકશી થાને ડીયા ચોર વહી માગે પેશ, ”

“ ન રૂકા સાંભળે સાંભળે તુતા નાગરા નરેશ ! ; ”
 “ દેશ માહારો નાંહી કાંઈ, એ તો સખી તારો દેશ,
 “ રેશ રેશ જશે દેશ ધણી અમરેશ. ”

“ પ્રામણ્ય આરણ્ય ભટાં ફકીરાં સતાવે જોત, ”
 “ કરે તાતાં હોત જોત ગાયોંકા કમોત; ”
 “ ધરમાંકા રૂપ સુણો પુરાણી નાગરાધીશ ! , ”
 “ સીંધવા કાઢજે પરાં જાડાં પાડાં સોત. ”

“ રાજનીતિવાળી વાત ધરોળુ આપરે રહે, ”
 “ હોત બાગાં માલીવાળાં રાજમે હરર; ”
 “ જાકાં ઠાળાં વળે તાકું ટેક દે કરવો ઝલાં, ”
 “ જાકાં ઉંચા વધે વાકું કાટવો જરર. ”

સાંભળી કુંભેકી કથા સામ સાથ કીધા સલા,
 ભલા ગલા કરે આયા આપરે ભવન;
 કરી બેઠુ બાદાં બાદા વિમ્બકું બુલાઈ કીયા,
 હીંગલાજદેવીવાળા, ઇષ્ટકા હવન.

શકતી ખરંગા પાય, અમરે બુદ્ધાયા સેન,
 ખીડંગા પલાણે ચંગા તંગા તાણે બેશ;
 જીતજંગા અગાંખંગાં કસીકે કમરાં જડે,
 અભંગા સન્નેડે ફ્રાજાં ચડયો અમરેશ.

ધીઃ ધીઃ કારાં ધરાંપરાં ત્રંબાલાંકી બાળે ઘોષ,
 સરદારા વહે લારાં, અસવારાં સાર;
 કેતરા હી ખ્યાદા ચલે, ઉંટ ઢલે વહે કેતા,
 આરબારાં હુંગાહુંગા સાલરે અપાર.

વહંતા આવીયા ગેલે મુધા છેલે ઢેલે બાજ,

- ખોલીયા ગોવિંદ મલી કરી હેતખાત;
પ્રાતઃ જોડે લીમકના રંગનાથ જતી કના,
સાત પાંચ મલે હોય દલાંકા સનાથ. ૧૪
- અમરા ગોવિંદા બન્ને વરદાયો લાઈ એમ,
કીયા રૂકા મલુકાકુ ' છોડડેજે કોટ;
'કોટ છોડે નહીં તો તું લડેકા સામાન કરે,
નીકા પાડકે કરંગા તોપે કોટ લોટપોટ. ' ૧૫
- સાંભળી મલુકા તુમ રૂકાકુ ચડાયા શીશ,
બુકાંસે અસાચી કરે ગાલી ચોંદા બોર;
હાંતે બીચો અયે તડે, કબુલાં તીની કે આઉ,
જડે ધણી અયે તડે હણે કેડો જોર ? ૧૬
- બીયા જે બડીંદા સેંતા ધણી જે ઉપરે બાવા,
કરે કેર બીચો હણે અસાપે કુમક;
કીયા વેઢ ધારૂં તોતાં આંહીંકે કપકો કીચો,
નવાબે જો ઉજરીઆ તારા રે નીમક. ૧૭
- લડાઈકી મુણી બાણી કુરાણી અમરે લાગા,
ત્રંબાલાં મુરામાં બાગા લાગાં સિંધુ તુર;
ઉઘડી ત્રિજટીતાગી, હંમવાળી બીયા ઈશ,
સાકણીકા બાગા ડંકા, બીર હક અસુર. ૧૮
- ગુઝાલાં ધકાવે સેન, અમરા કેરધમેં ગલાં,
કાળી મુંઢવાળાં જુથ મોઢાં આગે કીધ;
કીયા ખડા ડેરા આણી મીણુસાર કેરે કાંઠે,
દેવડાકાં હેરાફેરા ચોહે ફેરા દીધ. ૧૯
- પાડી જના ઘટાકટા કીયા લઈ પાદરપટા,

- બન્યા મોરચાકા ઘટા પ્રભમે' બખાન;
બાળે તોપ હડહડહડ, સડહડહડ ગોલા બાળે,
બાળે પડે ખડહડહડ કોટકા પાખાણુ. ૨૦
- વૃશાલાં લોહાલાં ખીચ, સાલાહલા બોલબોલ,
વહે રગતાલાં નાલાં ઉતાલાં વહંત;
નડાં ખડા ભરે ગાડાં, હડા ગડાં મુડાં નરાં,
લલા વલાં પલાં ડલાં સમળા વહંત. ૨૧
- બાણે લતાં અખાં પખાં અન્ય પખાં સખા જંગે,
કોટકા અસંખા સખા રસંખારી કેવ;
હરખાં હરખાં સેન, જખજાં ભુપત હુવા,
ખખાણે અલખા લખા અસંખારી જેવ. ૨૨
- કલે ટીલાં લીયા લલા, અબજા બોલીયા કલા,
સલા હાલ હુંધ, નહીં ખાતકા સહુખ;
પડયાં શીશ લલાં લલાં, કલા મીન ઠેરે પાઓ,
મુકી કોટ લાગા આધી રાતકા મહુક. ૨૩
- દેવડે ખીઠાયા થાના, ખાનકી શીંરાઈ દવાઈ,
એસી તેગ બજાઈ તે' નાણોટી અલંગ;
પ્રભમે' બધાઈ હુધ લોકલાઈ સુખપાઈ,
જીત બાઈ બન્ને લાઈ મરદાઈ જંગ. ૨૪
- પાય પરે જમીદારાં આપરે કરે બો પેશ,
સવાઈ આપરે દેશ સામસે સદલ;
કેસરી બાકરી દોડ નીર પીવે એક કુડે,
એસા કીયા કુરાણીને ધરામે' અદલ. ૨૫
- બંકાકુ' પધોરે હામદખાનકા દીવાન બંકા,

(૮૦)

નર ઠર નેડી કહે આપકું નમેશ;
પ્રાગહુરા ગદાં આયા, પાઠોશીએ કૃતેહ પાયા,
હીંગાલી પ્રતાપે જીતે કુરાણી હમેશ.

૨૬

(૫)

કવિત. ૪

ધાર્યો હે અચલ ઇશ જૂજ વરદાય,
નાગર નિરંદ ચંદ સોરઠ સુદેસકો;
બાની કવિ ચિત્રચિત્ર લિખ્યો હે લલાટપટ,
ધરમધુરંધધીર લાયક લલુવેમકો.
દાયેમ દિવાન પર મન પર પુરન હે,
માહાબતકે રાજકાજ સમૃત સુદેસકો;
આજ કે નરેસ દેસ બરે દેસનકે,
દેખો અમરેમ બયોં લેમ ન કલેસકો.
કૌણ સમશેર કરે તેરી સમસેરનકી,
જહાંજહાં અરે તહાં જે પતિ હે બુધકો;
ધન ધર્યો ધીર બરણીર જગતીન બતિ,
ભવ લે બંદાર તો સમાર્યો મધ્યરિધ્યકો;
દાતા દુજ રાજકાજ લાયક હે લાલબંસ,
આદિ એસરાફ હે સરાફ કુલ સુધ્યકો.
અમર અયા અગાજ સોબાકો સમૂહ સાજ,
નાગર ઉભગર હે આગર સુબુધ્યકો.
હાંડન કિંડંડ પરચંડ બંદખંડનમાં,

૨૪.

૨૫

નામે સીસ નૃપત શુભાન તણ આપકો;
 મારી ખગધાર જલધારમાં બહાય દેત,
 બચે સો ઉચરન ગહન ચુપચાપકો;
 કહે નરસંઘ કોન ભયે એક અંક જહાં,
 કલપલતાકે પર પદલવ છાપકો;
 રાજેરૂખી રાજમહારાજ આદિ ઇસુરકો,
 અમરજી અચલ પતાકા હે મતાપકો.

૨૬

કાહા રાજ કાહા રાઓ લીંમીઆ અનેક લાઓ,
 કેહે સુરાસુર જેં ધરાપતિ ઢાલ હે;
 દેત હેં અસીસ જુગ ખીસ છયો ધનાધીસ,
 પરમ પુનિત પેખ્યો પ્રભાપતિપાલ હે;
 ધન્ય અમરેશ તેંગ નીમકો શુભાન ગાંભયો,
 દારક ફીરા એસે ન કૂટ કરવાલ હે;
 કેહે નરસંઘ નર નાગર નિરંદ ભયો,
 સોરઠ સુદેશકો દિવાન દિગપાલ હે.

૨૭

કવિજન કાહા ખીરત કરે બહાઈ મહારાજ,
 મીનોના ગતિ છ કહે નવકુલ નરેસકો;
 વિધધર ધરાધરકી ધાર કોન સહે ભૂપ,
 વાહી કોન કરે વાહ આપ અવનીસકો;
 કહે નરસંઘ તાકે કોન સમપર આવે,
 તાકે સીસ અંકિત હે પદ પરમેસકો;
 જરે અરિ જવાલ વિકરાલ કાલકૂટ કેસી,
 બ્યાલકી મરોરેં એસો રોસ અમરેસકો.
 બંદેબંદે અરિનકો, પલમે પછાર ડારે,

૨૮

બહાદ્રર બહુર વીર પ્રબલ પઠાનકો;
 હાયહાય ધુંગસો સુરંગ અંગ અંગ હે હે,
 ઠોરઠોર ઠાઠો ફલદંગલ દિવાન કો;
 પોસીતરા કોટ લોટપોટ કીયો ચડીચોટ,
 વિકટબ ઘેર ઘેર ગંગન ગુમાન કો;
 કાંપે હેસ હેસ કે નરેસ અમરેસ તાપ,
 ઓખા મારી ભેખા જરિ મેટયો હે છહાંનકો.

૨૬

કુચ્છપતિ મુજે રાઓ, દુછની ન ધરે પાઓ,
 ભૂપનસેં રથે દાઓ નાયક અનોખાકો;
 કાળીલ લોં ખુરાસાન લાહોર જોર સુલતાન,
 ખીંદરી નમાવત ઠીકાના છવ ભેખાકો;
 પોસીતરાકોટ કૂટ લેગ મારી લીઓ લૂટ,
 જામપતિ રાખી સામ હાયો ફિલ ધોંખાકો;
 અમર, પ્રતાપ આપ જયકે હિંગોલ જાય,
 કુવર કે નંદ તેં ઉતાયો મદ ઓખાકો.

૩

હાડી, કાઠી, બાળરિયા મેર બઘેર જેર,
 સુની કે અવાજ માન ગંગત મરદકે;
 હાલા, બાલા રહે હારી ભાગી ફરે ભીલવાર,
 લેતહે ઉડંડીડંડ સાહુકી સરહકે;
 અમર અચલ અંશ પ્રગટયો હે પ્રાગવંસ,
 કુવરકો નંદ ફંદ કાટત દરદકે;
 ગાજત સઘન જેસેં સામ જસ પદત તેસેં,
 બાજતે નગારે એસે નાગર નિરંદકે.
 લોમીયા અનંમી ભૂપ નમાયે સળ સોરકકે,

૩૧

હુકમ સવાય કીનો ખાવંદકી ખાતકો;
 પિકટ તુલાળ જાકોં સંકમાને હજન લો,
 વાંકો કરવાન કૂટ લૂટ લીની ધાતકો;
 બખત બિલંદ નંદ કુરજીકો સામ કહે,
 સદા તપતેજ રાજે તુલજાઈ માતકો;
 દેસપરદેસકે રાના ઝોર રાઓ બદે,
 અંમર રહાયો નીર નાગરશી નાતકો.

૩૨

સાધ્યોહે ધતુરમંત્ર ઝોસો કર અમરેસ,
 સકલ નરેસ બસ ભયેહે' મિદારથી;
 રચ્યો રઘુનાથ સમરાએ નિજ હાથ હાથ,
 સધયો સવારથ પરમ પરમારથી;
 પર ઉપગાર, પરદારસોં ન લાગ્યો પ્રેમ,
 નેમ નરસિંધ પરકાજ પુર-સારથી;
 પરમ ઉદાર જંગ જંગનકો જેતવાર,
 હરસે' દિવાનમે' ન મુરત મહારથી.

૩૩

ખાળીકે પ્રતાપ તે' બઢાયો બક્ષવીર,
 ખીરહીન ભયે તીનમીન માન સારધારમે';
 જેપત કરીહે જેતપુરકી લશાઈ જોર,
 ખેલ્યો મૃગરાજ જેસે સારંગ સીકારમે';
 ઝો હદે અનુપકે તે કુદી કુદી પદે કૂપ,
 લેસક ભયેહે ભૂપ ધોંગધુર ખાલમે';
 ખેલ્યો સેન સાગરમે' નાગર નરેસ ભળી,
 શોનિતકી સલિતા બહાઈ વાર પારમે'.

૩૪

મારી અરિ ક્ષારી થાપ થાપસોં વિખેરી હારે,

(૮૪)

માનો મૃગરાજ આયો અળત પહારસોં;
કોપકે કુલ'ગમે' ઉત'ગસો ઉલ'ઘ ધાઓ,
કીધો બાજ સાજ પછ લેહે ભીર ભારસોં;
જાજસોં ઘટામોં કૂદ પયોં બીચ છટા જોસે,
ભરે ભૂવપાલ જવાલ કાલ વજ્રધારસોં;
દેસ જો વિદેસ અમરેસકો પ્રતાપ બાઢ્યો,
છત્યોદે દિવાન જ'ગ કોપ કરવારસોં.

(૬)

છાપ્ય.

દેસપતિ દીવાન મત માહાબતકો કાળે,
આઠો ઉતેગ નીમ, ધસ્યો સમરકો સાળે,
જેમ છાદી જાહો જ'મે' બાણ ગયો હે લોર નિસ,
બાળીકે બાને તકો બઢ્યો ઠોર હી ઠોર જસ;
મ'ગલપુર કીધ માત, વિકટ વેરાવલ લીનો,
દીવાસા દલ મહ્યો સીલ સેનાબસ કીનો;
તુરત તુલાબ તોરી મીન માલિયા મનાયો,
જામજાતિ આપનો રાહકો રાહ લગાયો;
બાળી મહાબતખાન બર બહાદુર બહાદુરખાન સુત,
ગાદેમંદ સુજસાતલોં દિગજો કરી દીવાન તુવ;
દેવનગર દુજસજ લલો વાંસ્યો બડ બાગી,
ખામસરી શ્રીકાર અવની જોપે અનુસગી;
હરિદાસ જોવિંદકાજ કીને કણસાગર,
કણબી બોત બુલાય કાટ મેટ્યો ગિરજ'ગર,

(૮૫)

જાંગલમે' મંગલકીયે નાગર નવલ નરસતે,
તસુરલ સુર નાસતે' દૂરે શીરે દસ દીસતે.
સંવત અષ્ટદશ એમ બરસ ઉત્તમ અઠતીસ,
શ્રાવન સુદી સપ્તમી વારંસુર ગુરુ કે દોસે.
રમ્યો સેત ગોકરન નૃપત નાગર નિરધારી,
કુંવર મુત ગોવિંદ અમર કીનો અવતારી;
નંદીગન ગનપતિ નિરખ પુત્ર નિસાચે પાસ હે,
ઉમાધસ આનંદ બયો-કતી દુળે કમલાસ હે.

(૭)

કુંડળિયા.

અંમર અમરણ કીયો નવ સોરઠકો નામ,
કલિમે' કુંવર પાલકે, સદા ધરમકો ધામ.
રામ નગર લો આગે દિન પ્રતિ સંકર દામ,
વિપ્રવસુધા લોં બાગે,
માધો વહ મહંત કીયે કવિજનકો અંમર,
પ્રાગબંસ પર સઘ્ય અબ પ્રગટયો કુલ અંમર.

(૮)

હુહો.

આ કલિમે' હે અમરણ, અવતારીકો અંસં,
પ્રગટયો પૂરન પુન્ય તે', વડનગર કે વંસ.

કુહા

કુંભા ! કદીજો ન ત્રોડીજો, નાણાવટીશું નેહ,
ડાહર તાહજો દેહ,^૧ ગરવામત્ય ગાંજે નહી. ૧

કુંભા ! કુંવરજીકુંવરને, સેડયે સુખ ન હોય,
નાગ, નાગરને નીલકંઠ, જીને ડેહ ન હંવે કોય. ૨

ધોરાજી નાજીયું ધૂળકે, જૂને પૂચ્છલ જાણ,
તેરાંતો નવ હાથ નાગરરાણ, અમરો હાવજ આવીજો. ૩

અમરો દળ લીં આવીજો નવેગઢ નરવાણ,
કુંભાકટક લીં આવે જોવા ધન્યની ખાણ. ૪

તરવરીઆ તોગે રમે, જાણે વીજ અણુકા થાય,
કુંભા મીણ જણાય, નકે મારજો નાણાવટી. ૫

ખાખી ખંધૂકાં હોંપહી, મેલા મૈયા મકરાણ,
રધ્યનો નાગરરાણ, અમરો દુલો અમીરસે. ૬

અમરો અરિ જોષ ધયા, મનમાં કરીને કોડ,
હાયાં જુપત હોડ; દેખત દુલા દીવાનજી. ૭

ધોરાજી વોરા ઉમટયા, જોલે તોજાંને ત્રાય,
ન કદીજો નાગરરાણ ! કોપ આવો કુંભા મરે. ૮

- રણમે' લોડાં રહવડે, કંઈ અમીર અહારાણ,
પંડયમાં લી'ને' આણ, નાકાં અરિ નવાળ તણાં. ૯
- રાખે'ગારના રણ તણી, તરહી હું'તી તેગ,
અઢળક નાગર એક, કુંસાસે' ધીગાણો કીયો. ૧૦
- ટાણુ' ટી'ટોડય નખતર તણુ, રાણ હોયે રવનાથ,
એ દન અમરો જનમીઓ, જેને જગત્ય જોડે હાથ. ૧૧
- નાણાવટી માં નીપજયો, કળવંત નાગર કોઈ,
હૃયં'ની કીરપાએ હોય, અમરો અજનમાહુ હે'. ૧૨
- હાથીના પગ હેઠ, કીડી છ' આવે કની,
નાગર અમરો નેક્ય, મોટાંથી મરીએ નઈ. ૧૩
- દહ આંખ્યું દીવાન, અમરેસ અંગ તાહજે,
રથની નાગરણ, નવખંડે પૂજે નજરય. ૧૪

પરિશિષ્ટ વ.

દીવાનજી વિષયક કેટલોક લોકકથાઓ.

(૧)

એવું કહેવાય છે કે, દીવાનજી અમરજીના પિતાનું કુટુંબ ખંડુ સારી સ્થિતિમાં ન હતું ! પણ દીવાનજી એકવાર અભાસપાટણ સમીપ આવેલા આચીતીયાની યાત્રાએ પોતાની લગલગ સોળ વર્ષની વયે જતા હતા. તે પાટણપુર પાસે થઈને જતાં તેમને ધુધાતૃયાની અતિ પીડા થવા લાગી, તેથી તેમણે પાસે ઉભેલા શેરડીના ખેતરમાંથી બે સાંઠા ખેંચી કાઢી ખાવા માંડ્યા. આ ખેતર એક આહેરનું હતું. તેને આ વાતની જાણ થતાં તે એકદમ ઢોહી આવ્યો, અને અમરજીને પકડી, તેના હાથમાંથી તે સાંઠા જોંટી લઈ તે વડેજ તેનો તેણે ખુણ પોંખ પાડ્યો. અમરજી આ પ્રમાણે માર ખાઈ, નિરાશ થઈ છૂટ્યા, અને પાટણના પાદરમાંના ભાણકાના તીર્થ વિષે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક પ્રાદ્ધણ રહેતો હતો. તેણે તેમને એક તુલસીપત્ર આપવા માંડ્યું. પરંતુ અમરજીએ તેને ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું, ‘ હું નાહ્યા નથી, તેથી સ્નાન કરીને તે લઈ શકું.’ આ ઉત્તર તથા અમરજીનું બીજું વર્તન જોઈ તે પ્રાદ્ધણે તેમને કહ્યું : ‘ તું ઉગ્રભાગી છે તેથી તારી ચઢતી થશે.’ પછી અમરજીએ સ્નાન કર્યું, પરંતુ તુલસીપત્રનો સ્વીકાર કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું નહિ. પ્રાદ્ધણે કારણ પૂછતાં તેણે તેને જણાવ્યું કે, પ્રાદ્ધણ તુલસીપત્ર આપે તો તેના બદલામાં કંઈ દક્ષિણા આપજોઈએ; પરંતુ પાસે કંઈ નથી તેથી તે લેવાય તેમ નથી. પ્રાદ્ધણે

કહ્યું: ' આ તુલસીપત્ર લ્યો; તમે ઉગ્રલાગી છો, તો ઉદય થયે મને સંભારીને દક્ષિણા આપજો. ' પાછળથી અમરજી પોતાનું વચન પાળી શક્યા કે નહિ તેની જોડે ખબર નથી મળી શકતી, તથાપિ પોતાનો ઉદય થયા બાદ તેમણે પેલા ખેતરના માલીક આહરનું બહુ કરી આપ્યું હતું તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણને તેઓ ભૂલ્યા નહિ હોય એમ અનુમાન કાઢી શકાય છે. અમરજી પાછળથી ખાટણ ગયા હતા તે સમયે પેલા શેરડીવાળા ખેતરના આહરની તેમણે તપાસ કરાવી હતી. તે આહર જીવતો હતો, તેથી તેને બોલાવીને તેમણે પૂછ્યું: ' તે' અમુક સાલમાં તારા ખેતરમાં શેરડી વાવી હતી? ' તે આહરે હા પાડી. પછી તેમણે પૂછ્યું: ' તે વખતે તેમાંથી કોઈ શખ્સે ચોરી કરી હતી? ' આહરે કહ્યું: ' હા. ' દીવાનજીએ પૂછ્યું: ' તે' એને માર્યો હતો? ' જવાબમાં તે ગરીબ આહરે હા પાડી. ' તે' જેને માર્યો હતો તેને તું બોળખે છે? ' દીવાનજીએ પૂછ્યું. ' ના ' તે આહરે જણાવ્યું. દીવાનજી તે વારે બોલ્યા: ' તે હું પોતે છું. ' આહર આ સાંભળીને થરથર કંપવા લાગ્યો, અને માફી માગવા મંડી પડ્યો. પરંતુ દીવાનજીએ તેને ધીરજ આપી તેને પેલું ખેતર હસ્તેશને માટે ગ્રાસમાં માંડી આપ્યું.

(૨)

એકવાર દીવાનજી માંગરોળ જતા હતા. તે સમયે તેમને માર્ગમાં અતિ તૃષ્ણા લાગી. માંગરોળ જતાં સીમરોળી ગામ આવે એ, ત્યાં તેના પાદરમાં થઈને જે રસ્તો જતો હતો ત્યાં એક બ્રાહ્મણ મુસાફરોને પાણી પાવા માટે પરણડી માંડીને બેઠો હતો, તેણે

દીવાનજીને ઠંડું પાણી તથા સાતુ આપ્યાં. આવી એ બ્રાહ્મણની પરોપકારવૃત્તિ જોઈને દીવાનજીએ સીમરોળી ગામમાં ભાટ હતા તેમાં તે બ્રાહ્મણનું નામ પણ નાખી આપ્યું હતું.

(૩)

ધોરાજીને કિલ્લો બાધ્યા બાદ ગોંડલવાળા કુંભાજીએ દીવાન અમરજીને તે કિલ્લો જોવા ધોરાજી વિષે આમન્યા. વાતે વાત નીકળતા દીવાનજીના મન ઉપર ધાક બેસાડવાના ઇરાદાથી કુંભાજીએ દીવાનજીને પૂછ્યું: “ કાકા આ કિલ્લો કેવો ? ” દીવાનજીએ ઉત્તર ન આપ્યો. એટલે કુંભાજીએ ફરીથી પૂછ્યું: “ કાકા, આ કિલ્લો કેવો છે ? ” દીવાનજી બીજીવાર ચૂપ રહ્યા. એટલે કુંભાજીએ ત્રીજીવાર પૂછ્યું: “ કાકા આ કિલ્લો કેવો છે ? ” દીવાનજીએ એથી ગુસ્સે થઈ જવાળ વાળ્યો: “ ભત્રિજા, કિલ્લો એવો છે કે, કાકો કોઈક દિવસ તે ઉપર ખાસકા ટાંગશે. ” આથી કુંભાજીનો અહંકાર ગળી ગયો, અને દીવાનજીના નામનો ભય તેને બચાવી ગયો.

જ. પુ. જોષીપુરાકૃત અન્ય પુસ્તકો તથા તે સંબંધી કેટલાક અભિપ્રાયો.

૧ The Life and Teachings of Narsinh Mehta	૦-૩-૦
§ ૨ ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા-તેમનું જીવન તથા કવન	૧-૧-૦
„ ૩ ભક્તકવિ બોજલ	૦-૪-૦
„ ૪ કાવ્યકલિકા	૦-૫-૦
„ ૫ સચિત્ર સાક્ષરમાળા	૨-૦-૦
*૬ વાણિન્યશાસ્ત્ર	૦-૨-૦
*૭ મોંતેનના નિબંધો	૦-૧૩-૦
*૮ અગ્રેજી સાહિત્ય અને પુરાણકથા	૦-૪-૦
*૯ આપણા અંગ્રેજ બંધુઓ	

*૧૦ અસકાનો અદ્ભુત પ્રવાસ

*૧૧ મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુરોપ

*૧૨ હિંદુસ્થાન તથા યુરોપની પુરાણકથાઓની જુલનાત્મક સમીક્ષા

*૧૪ પૃથ્વીપરની જાતિઓ અને તત્સંબંધી વિચાર

૧૫ સાક્ષર સુધારક મણિશંકર દીકાણી (ત્રીજી ગૂ. સા. પરિપક્વ સ્વીકૃત;
પણ અપ્રસિદ્ધ)

* આ પુસ્તકો શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, સેનાપાસ
ખેલ સમયે જહાદુર એઓશ્રીની આજ્ઞાથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા
છે. તેમાંનાં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને કેટલાંક હવે યશ.

§ પુસ્તક ૨-૫ વડોદરા તેમ ઇતર રાજ્યોમાં તથા પુસ્તક ૨ અને ૫
હિંદી રાજ્યમાં ધનામ, પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર થયાં છે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

નરસિંહ મહેતાનું જીવન તથા કથન.

૧. રા. ગ. જગનલાલ હાન્ડલાલ પડ્યા બી એ. — "Very creditably and admirably written. Deserves publication. I never expected to find such a high range of critical faculty and appreciative talent in such a modest attempt like this."
૨. રા. રા. ડૉશિકરામ વિદ્યહરનાથ મહેતા બી એ. — "નિર્મો માત્રતાની છાપવાળો તથા મનોહર છે ગૂજરાતના લખતા લખતા ઉપલબ્ધ જીવનવૃત્તાંતના તથા તે ઉપરથી લેના ગોચર શિક્ષણના વર્ણનમાં આદિથી અત્યંત મુધી સ્મરણિયતા મારી રીતે ગ્રન્થમાં આવી છે x x એ નિમિષ ગૂજરાતી માહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠાપદને પ્રાપ્ત થશે."
૩. રા. ગ. દાસતરામ કૃપારામ પડ્યા બી એ. — "I have carefully read the Life and Teachings of Narsinh Mehta so ably written in Gujarati by you. Evidently you seem to have bestowed great care and thought on the subject x x you have eminently succeeded in sifting all the available evidence with an unbiassed mind, and arriving at impartial conclusions. The balance of mind which is necessary for divorcing criticisms from bias is rare indeed. Let me, therefore, congratulate you on your endeavours to free your criticisms from the bonds of preconceived ideas." 3-1-08 Nadiad

૪. રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી:-“ x x x x
 There are passages, I might say, pages in the
 book-and they are not a few, which rise almost
 to the sublime. x x You have, I admit, pleaded
 your cause (the assignment of authorship of
 Har Mala to Narsinh Mehta) most ably and
 • most skilfully, and were there not scholars like
 Kavi Narmadashanker and R. B. Hargovind-
 das opposed to you, x x I am sure you would
 carry conviction to the mind of every unbiassed
 reader. x x (This is) a work which I sincerely
 put on a high level both as regards its subject
 and its treatment. x x Allow me to congratu-
 late you on your essay on Narsinh Mehta x x
 which gives ample indications of the coming
 Man whose scholarship no doubt will enrich
 our language, and whose analytical powers will
 in time to come secure for him a high place as
 a critic among the scholars of Gujarat x x x ”
 5 5-08, Surat.

- ૫ બહાદુરદીન કોલેજ મેગેઝાઇન વૉ ૨; નં. ૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૧૫:-
 x x x x x (ગુજરાતી પ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ થયેલા નરસિંહમહેતા કૃત)
 કાવ્યસંગ્રહમાંના જીવનચરિત્રમાં જે જે વિચારમાળા ગ્રંથવામાં આપી
 છે તે ઉપરથી તેમજ (મેગેઝાઇનના પૃ. ૧૩-૧૪ ઉપર). અવતરણમાં
 મુકેલાં વાક્યો ઉપરથી અમેને સ્પષ્ટ જણાય છે, કે રા. જોષીપુરાકૃત
 નરસિંહમહેતાના જીવનસંબંધનાં પુસ્તકો વાંચ્યા વિચાર્યા બાદ સ્વ.
 મુચ્છારામે પોતાના વિચારો (જુદાંતકાવ્ય દોહન લાગ ખીજમાં છે તે)

બદલ્યા છે x x x રા. જોષીપુરાની બાપા, સૈંદી તથા વાદપદ્ધતિની સર્જક હાપ કાવ્યસમૃદ્ધિમાંની ઝવનકંથા ઉપર પડી છે, એ ખીના સદૃશ સમજી શકાય તેવી છે.

ભક્તકવિ ભોજલ.

- ૧ રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી:—“ x As for your Bhojal, I can't help saying that you have put the Gujarati reading public under a debt of gratitude by writing his life and unearthing several interesting facts bearing upon it. Your ભક્તિ પરીક્ષા on pp. 13-19 is really સુંદર તેજ પ્રભા as I noted in the book x x. In કવિ રૂપે ભોજલ x x you have shown પ્રશસ્ય વિવેચક બુદ્ધિ. Again at pp. 42-43 I have noted that આ બે કહીઓનો અર્થ બેસાડવામાં વિવેચકે અત્યંત પ્રવેશ કર્યો છે, અને વખાણવા લાયક બુદ્ધિગળ અને ભાષાશાસ્ત્ર બતાવ્યું છે. x x ” તા. ૩૮-૩-૧૧, મુરત.
- ૨ કેળવણી આશિનઅંક, ૧૯૧૬:—“ ભોજલભક્તનું વિવેચનરૂપ ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં વર્ણવ્યું છે. એમાં ભોજલભક્તનું બક્ષત તરીકે તથા કવિ તરીકે સમય સૈંધીથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ભોજલભક્તનાં બાપા વિશે પણ સારું વિવેચન કર્યું છે. રા. રા. જોષીપુરા જેવા વિદ્વાન લેખકને હાથે લખાયેલો આ નાનો નિબંધ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમ ધરાવનારા વર્ગને જરૂર ઉપયોગી થશે. ”
- ૩ બુદ્ધિપ્રકાશ, ડીસેમ્બર, ૧૯૧૦:—“ આ નાનકડું પુસ્તક વાંચ્યા પછી ખુમારે કહેવું જોઈએ કે, શ્રી. જોષીપુરાનો પ્રયાસ સ્તુત્ય અને અનુકરણીય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ચારિત્રનાં પુસ્તકો બહુ યોગ્ય છે, એને કવિચરિત્રોનાં પુસ્તકો કવચિત્ મળે છે. સાધન અને અભ્યાસના અભાવે અને શોધખોળના ખર્ચની ખામીને સમજે આપણા પ્રાચીન કવિઓનાં ચરિત્રોથી આપણે કેવળ અજ્ઞાન છીએ, તેથી એ દિશામાં

જે કંઈ જાણવાનું મને, જે કંઈ નવીન પ્રકાર જાહેર આવે તે આપણે ઉપકારસહ સ્વીકારવું જોઈએ. x x મી. જોષીપુરાએ x x લક્ષ્મીકવિ નરસિંહમહેતાના જીવન અને કવન વિષે x x એ સુંદર, વિદ્વતાભરેલો નિબંધ પાઠ્યાત્ પદ્ધતિ પર વિવેચકદ્રષ્ટિથી લખ્યો હતો, અને તે ચોતરફ પ્રસંસા પામ્યો હતો. આ પ્રસંગે x x x લક્ષ્મીકવિ ભોજ-લનું બહુ સારી અને સરલભાષામાં હુંકું જીવનચરિત્ર આલેખી, તેનાં કાવ્ય તથા શૈલસુશીલું સંક્ષિપ્ત પણ અસરકારક રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. x x અમારા વાંચકોને એ પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરીશું. ”

કાવ્યકલિકા.

૧. પ્રજા બંધુ, ૩૦-૧૦-૧૨:—“ કાવ્યો આંતરબાહ્ય સૌન્દર્યવાળાં જોવામાં આવે છે. વાણી તથા ભાવ ઉભયમાં સૌન્દર્ય વ્યક્ત થાય છે. x x સઘળી કવિતાઓમાં કે ઇકને કાંઈક ખુબીનો ભાસ થાય છે. x x ”
૨. શિક્ષક, માર્ચ ૧૯૧૧:—“ કવિતાઓ ભાવ, કલ્પના, અને પદલાલિત્યમાં ઉચ્ચે સ્થાને છે. x x કાવ્યો નવા પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. x x કાવ્યકલિકા એ ગુજરાતી કાવ્યકલામાં એક સુંદર અને સુગંધિત કલિકા ઉમેરી છે. x x ”

૩. મહાકાલ, ભાદ્રમાસ, ૧૯૧૭: “ x x ઉત્તમ કાવ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તમ કાવ્યો લખવામાં જેમ કવિમાં પ્રતિભાની આવશ્યકતા હોય છે તેમ તેમને યથાર્થ સમજવામાં વાચકમાં પણ ઉચ્ચપ્રકારની બુદ્ધિની આવશ્યકતા હોય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલાં કાવ્યો સામાન્ય મનુષ્યોથી ગરબીઓની પેઠે ગડગડાટ વાંચી જવાય તેવાં નથી, પરંતુ ધૈર્યથી તેમાં ઉંડાં ઉતરતાં તેમાં રહેલા ઉત્તમ રસનું ભાન કરે તેવાં છે. ”

૪. મોડર્ન રીવ્યુ:—“ x x x There are flashes of real poetry in it. x x ”